

บทที่ ๕

การสถาปนาพระราชอาณาเขตสยาม-ล้านช้าง

การขยายอำนาจของสยามกับฝรั่งเศสในดินแดน "ล้านช้าง"^๑

เหตุการณ์สมัยรัชกาลที่ ๕ ส่งผลกระทบต่อโฉมหน้าประวัติศาสตร์ทั้งของสยามเอง และประเทศเพื่อนบ้านข้างเคียงก็พลอยได้รับผลกระทบไปด้วย จากการแข่งขันแย่งชิงอำนาจเหนือดินแดนและผู้คนของสยามและชาติตะวันตก การเข้ามาของลัทธิอาณานิคม ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงความรู้และความคิดของชนชั้นนำสยาม นำมาซึ่งเงื่อนไขเบื้องต้นให้ชนชั้นนำสยามพยายามแปรเปลี่ยนลักษณะความสัมพันธ์ที่มีกับรัฐบรรณาการที่กระจัดกระจายอยู่ตามท้องถิ่นต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นล้านนา ล้านช้าง เขมร และรัฐมลายูทางใต้ ให้กลายเป็นดินแดนในพระราชอาณาเขตของสยาม ขึ้นตรงต่อการบริหารและการจัดการที่กำหนดจากชนชั้นนำสยาม^๒

ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สยามกลายเป็นรัฐที่มีอำนาจเหนือกว่ารัฐข้างเคียง คัดรู้ดั้งเดิมไม่ว่าจะเป็นพม่าและเวียดนาม ต่างก็ถูกคุกคามจากอาณานิคมตะวันตก การแผ่อำนาจอาณานิคมโดยรอบสยามเป็นมูลเหตุสำคัญของการแก้ไขการปกครองแผ่นดินสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว^๓ ภายใต้ระบบโลกยุคอาณานิคมขณะนั้น สยามได้วางตัวเองไว้ในสถานะเทียบเท่ากับมหาอำนาจตะวันตก กระทำการล่าดินแดนประเทศเพื่อนบ้านแข่งขันกับฝรั่งเศสและอังกฤษ^๔ การล่าเมืองขึ้นของอังกฤษกับฝรั่งเศสในดินแดนต่าง ๆ ทั่ว

^๑ "ล้านช้าง" เป็นคำที่ใช้เรียกดินแดนสองฝั่งของแม่น้ำโขงมาแต่ครั้งยุคจารีตจนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ มีอาณาบริเวณตั้งแต่ตอนเหนือของเมืองหลวงพระบางจรดตอนบนของที่ราบสูงโคราช ครอบคลุมพื้นที่ภาคอีสานของสยาม และแขวงเมืองนครจำปาศักดิ์ ต่อเนื่องจนถึงบริเวณแก่งหลี่มทางตอนใต้ ซึ่งเป็นอาณาบริเวณที่อิงตามอำนาจของพระเจ้าฟ้ารุ่งม รุยาละเยียดใน สุรศักดิ์ ศรีลำอาง. "พระญาฟ้ารุ่งม: วีรบุรุษล้านช้าง." เรื่องของแม่และรวมบทความทางวิชาการล้านนา - ล้านช้าง กรุงเทพฯ: ทุ่งศิลป์การพิมพ์, ๒๕๕๐ (พิมพ์เนื่องในโอกาสอายุครบ ๗ รอบ (๘๔ ปี) นางแสงทอง ศรีลำอาง (นันทรัตพันธุ์) วันที่ ๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๕๐), หน้า ๙๓, ๑๐๘.

^๒ ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ และกิติรัตน์ สีนันท์. "รัชกาลที่ ๕ กับฝรั่งเศสและลาว ไทยในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากหลักฐานประวัติศาสตร์ลาว." ใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และอรอนงค์ ทิพย์พิมล. (บก.). รัชกาลที่ ๕: สยามกับอุษาคเนย์และชมพูทวีป. หน้า ๕๑๓ - ๕๓๕.

^๓ ประเด็นนี้เป็นข้อเสนอสัญญาในงานวิชาการปฏิรูปสมัยรัชกาลที่ ๕ รุยาละเยียดใน จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๕), หน้า ๕๘ - ๕๙.

^๔ แก๊งคิดนี้ผู้เขียนได้จาก ธงชัย วินิจจะกุล. (ผู้นำเสนอ). "การได้ดินแดนกับความทรงจำอำพราง." สมุดสังคมาศศตวรรษที่ ๑๒ ฉบับที่ ๓ - ๔ (กุมภาพันธ์ - กรกฎาคม ๒๕๓๓), หน้า ๑๐๑ - ๑๒๕.

โลก ถือเป็นหัวข้อข่าวที่ได้รับความสนใจจากชนชั้นนำสยามอยู่ไม่น้อย โดยหนังสือพิมพ์ "จดหมายเหตุสยามไสมย" ที่มี ดร.แชมมัวร์ จอห์นสมิธ เป็นเจ้าของ มักนำข่าวเกี่ยวกับการล่าเมืองขึ้นของยุโรปมาเสนอเกือบทุกฉบับ ในปี พ.ศ. ๒๔๒๖ ระหว่างที่ฝรั่งเศสกำลังทำสงครามกับเวียดนามอยู่นั้น ก็มีผู้เขียนบทความเรื่อง "พวกฝรั่งเศส" ลงใน "จดหมายเหตุสยามไสมย" ให้ความเห็นว่ายามควรจับตามองฝรั่งเศสและเตรียมการป้องกันไว้ให้ดี ไม่ช้านานฝรั่งเศสคงได้รับชัยชนะแล้วขยายอาณาเขตมาต่อกับสยาม โดยมีใจความสำคัญกล่าวว่:

"ในขณะเดี๋ยวนี๊ พวกฝรั่งเศสกำลังว่องไวนักในประเทศหลายตำบล นักหนา ในประเทศอะฟริกะข้างตะวันตกตามลำแม่น้ำกองโค พวกฝรั่งเศสคิดอ่านจะตั้งตัว พวกกองทัพของเขาพวกหนึ่งขึ้นบกในตำบลขึ้นฝรั่งเศสตำบลหนึ่งคือปอนโตโนโวแลได้เอาประเทศที่อยู่เคียง ๆ นั้น มาจัดว่าเปนเมืองขึ้นกับฝรั่งเศสแล้วที่เกาะมะตะแคชะคาร กำปั่นรบฝรั่งเศส จับเล่นงานเข้าจนพวกนั้นต้องยอมแพ้ง้อมาขอเลิกการรบกัน พวกฝรั่งเศสไปตั้งตัวที่ดอนกวินเมื่อเร็ว ๆ นี้ พวกฝรั่งเศสตั้งอยู่ที่เมืองอันออย... มีข่าวว่าพวกจีนองอาจจะช่วยพวกญวนต่อสู้รบพวกฝรั่งเศส ว่ามาแย่งเบียดเบียนเอาเมืองขึ้นกับประเทศจีนไปเสียเปล่า คนที่มีปัญญาเข้าใจการ ก็มองเห็นเปนแน่ทั่วทั้งเมืองญวนเมืองจีน ถึงจะเข้ากันต่อสู้พวกฝรั่งเศส ไม่ช้านักคงแพ้เสียแก่ประเทศฝรั่งเศส ถ้าจะสู้ ๆ ได้สักหนึ่ง แต่ปลายมือเมื่อฝรั่งเศสเพิ่มเติมทหารเครื่องอาวุธแลกำปั่นรบคงบริบูรณ์แล้ว พวกญวนพวกจีนคงเสียเปรียบแพ้พวกฝรั่งเศส แล้วจะต้องเสียเขตรบ้านเมืองแลเงินทองเปนอันมากเปนค่าการรบนั้น ถ้าจีนฉลาดคงพอใจแต่ต่อว่าขอกันโดยดี แต่จะระวังให้หลักการรบกันกับพวกฝรั่งเศส อย่าให้เสียการเงินทองเขตรบ้านเมืองแล้วต้องอายเขาด้วย"^๔

สถานภาพของสยามในการเมืองของโลกยุคอาณานิคม ในแวดวงสิ่งพิมพ์ก็มีการนำเสนออยู่ในหนังสือพิมพ์ "ดุริยนาถ" ที่มีพระองค์เจ้าเกษมสันติโสภาคย์ เป็นเจ้าของ โดยในปีพ.ศ. ๒๔๑๗ ได้มีบทความชื่อ "ว่าด้วยอาณาเขตร ราษฎร เมืองหลวง ของประเทศที่เปนเอกราชในโลกนี้" เสนอรายชื่อประเทศต่าง ๆ ทั่วโลกที่ยังเป็นอิสระตั้งอยู่ได้ท่ามกลางลัทธิล่าเมืองขึ้นจำนวน ๑๙ ประเทศ

^๔ ไม่ระบุนามผู้เขียน. "พวกฝรั่งเศส." ใน จดหมายเหตุสยามไสมย เล่ม ๑ แผ่น ๑๒ วันพุธ เดือน ๔ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีมะแม เบญจศก ๑๒๔๕ (พ.ศ. ๒๔๒๖), หน้า ๖.

แบ่งเป็นทวีปยุโรปจำนวน ๑๔ ประเทศ และทวีปเอเชียขณะนั้นมีอยู่เพียง ๕ ประเทศ พร้อมทั้งมีการเสนออาณาเขตและจำนวนราษฎร สยามอยู่ในลำดับที่ ๑๕ มีรายละเอียดดังนี้:

“ยุโรป”

๑. “ฮอลแลนด์”	อาณาเขต ๒๒๖,๔๐๖ ไมล์	ราษฎร ๓๕,๙๐๔,๔๓๕ คน
๒. “เบลเยียม”	อาณาเขต ๑๑,๒๖๗ ไมล์	ราษฎร ๑,๐๘๗,๑๐๘ คน
๓. “เดนมาร์ค”	อาณาเขต ๑๔,๕๕๓ ไมล์	ราษฎร ๑,๗๘๔,๗๔๑ คน
๔. “ฝรั่งเศส”	อาณาเขต ๒๐๑,๙๐๐ ไมล์	ราษฎร ๓๖,๑๐๒,๘๒๑ คน
๕. “เยอรมัน”	อาณาเขต ๒๑๒,๐๙๑ ไมล์	ราษฎร ๔๑,๐๐๙,๙๙๙ คน
๖. “คริสตียานี”	อาณาเขต ๑๙,๙๔๑ ไมล์	ราษฎร ๑,๕๕๗,๘๙๔ คน
๗. “อิตาลี”	อาณาเขต ๑๑๒,๖๗๗ ไมล์	ราษฎร ๒๖,๗๙๖,๒๕๓ คน
๘. “เนเธอร์แลนด์”	อาณาเขต ๑๓,๔๖๔ ไมล์	ราษฎร ๓,๙๑๕,๙๕๖ คน
๙. “โปรตุเกส”	อาณาเขต ๓๖,๕๑๐ ไมล์	ราษฎร ๓,๙๙๕,๑๕๒ คน
๑๐. “รัสเซีย”	อาณาเขต ๗,๘๖๑,๓๓๐ ไมล์	ราษฎร ๘๒,๑๗๒,๐๒๒ คน
๑๑. “สเปน”	อาณาเขต ๑๘๒,๗๕๘ ไมล์	ราษฎร ๑๖,๓๐๑,๘๕๐ คน
๑๒. “สวีเดน”	อาณาเขต ๒๘๘,๗๗๑ ไมล์	ราษฎร ๖,๐๑๓,๔๑๒ คน
๑๓. “สวีตเซอร์แลนด์”	อาณาเขต ๑๕,๒๓๓ ไมล์	ราษฎร ๒,๖๖๗,๑๔๗ คน
๑๔. “ตุรกี”	อาณาเขต ๑,๘๑๒,๐๔๘ ไมล์	ราษฎร ๓,๕๓๕,๐๐๐ คน

“เอเชีย”

๑๕. “สยาม”	อาณาเขต ๒๕๐,๐๐๐ ไมล์	ราษฎร ๑๑,๘๐๐,๐๐๐ คน
๑๖. “พม่า”	อาณาเขต ๒๖๓,๐๐๐ ไมล์	ราษฎร ๘,๐๓๐,๐๐๐ คน
๑๗. “จีน”	อาณาเขต ๓,๙๒๔,๖๒๗ ไมล์	ราษฎร ๔๒๕,๒๓๑,๑๕๒ คน
๑๘. “ญี่ปุ่น”	อาณาเขต ๑๕๖,๖๐๔ ไมล์	ราษฎร ๓๒,๗๙๔,๘๗๗ คน
๑๙. “เปอร์เซีย”	อาณาเขต ๒๒๖,๔๐๖ ไมล์	ราษฎร ๔,๔๐๐,๐๐๐ คน ^๖

ขณะที่รัฐล้านช้าง-หลวงพระบาง ซึ่งตกเป็นหัวเมืองประเทศราชสยามมาแต่ครั้งสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี ถึงถึงทศวรรษ ๒๔๑๐ ชนชั้นนำสยามก็แสดงบทบาทเป็นเจ้าผู้ปกครองผ่านการกระทำต่าง ๆ เช่น การเรียกเก็บส่วย การเก็บภาษีอากร การแต่งตั้งผู้ที่ตนไว้วางใจในเรื่องความ

^๖ ไม่ระบุนามผู้เขียน. “ว่าด้วยอาณาเขต ราษฎร เมืองหลวง ของประเทศที่เปนเอกราชในโลกนี้.” ใน *ศุภนิเวศ* เล่ม ๑ เดือน ๘ แรม ๙ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๓๖ (พ.ศ. ๒๔๑๗), หน้า ๖๘.

จงรักภักดีให้เป็นเจ้าผู้ครองนครสำคัญไม่ว่าจะเป็นหลวงพระบาง จำปาศักดิ์ อัดปือ เชียงขวาง เมืองแดง และเมืองหัวพันห้าทั้งหก การส่งกองทัพเข้าไปตั้งมั่นในที่ต่าง ๆ ตามยุทธศาสตร์สำคัญ แสดงแสนยานุภาพของกองทัพให้ปรากฏต่อนานาชาติผ่านการปราบปรามฮ่อและโจรผู้ร้าย การปราบปรามกบฏข้าหรือข้าเจือง การจัดทำแผนที่เพื่อเป็นหลักฐานยืนยันว่าล้านช้างเป็นดินแดนในพระราชอาณาเขตของสยาม การจัดการปกครองหัวเมืองขึ้นใหม่ เป็นต้น

เมื่อเทียบกับอาณานิคมตะวันตก สยามเป็นรองในด้านกำลังทหารและอาวุธยุทโธปกรณ์ แม้จะมีการปรับปรุงกองทัพตามแบบตะวันตก จนเกิดกองทหารหน้ารักษาพระองค์ ซึ่งมีลำดับชั้นยศและการฝึกฝนตามแบบกองทัพอาณานิคม แต่ก็ยังไม่เพียงพอจะต้านทานกองทัพของฝ่ายอาณานิคมยุโรป การรบทางทะเลยังเป็นสิ่งที่พันวิสัยจะทำได้เท่ากับที่ตะวันตกกระทำ ความเป็นไปได้ของการขยายเขตแดนตกไปเป็นภารกิจของกองทัพบกและยุทธศาสตร์การรบภาคพื้นดินเป็นหลัก^๕ อีกทั้งกองทัพบกในช่วงต้นรัชกาลที่ ๕ ยังเป็นที่กล่าวขานในแง่ที่เป็นกองทหารคู่พระบารมีองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถือกำเนิดจากกองทหารรักษาพระองค์^๖ ต่อมากองทหารนี้ได้มีบทบาทสำคัญในสงครามปราบปรามฮ่อและข้าในระยะเวลาปีพ.ศ. ๒๔๒๘-๒๔๓๑

กล่าวสำหรับฝ่ายอาณานิคมฝรั่งเศส ดินแดนล้านช้างถือเป็นดินแดนในยุทธศาสตร์สำคัญที่จะเป็นช่องทางเข้าไปบุกเบิกการค้าในยูนนาน ในความรับรู้ของชาวตะวันตกช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ดินแดนทางตะวันตกเฉียงใต้ของจีนเป็นดินแดนที่อุดมสมบูรณ์ เต็มไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติ และมีประชากรอาศัยอยู่อย่างหนาแน่น เปรียบเหมือนสวรรค์บนพื้นพิภพที่มีความสำคัญต่อระบบเศรษฐกิจและการเมืองของโลกตะวันตก เป็นจุดหมายของการเดินทางให้เข้าถึงเพื่อจะได้กอบโกยผลประโยชน์กันต่อไป แต่ก็ต้องผิดหวังเมื่อพบว่าแม่น้ำโขงเต็มไปด้วยเกาะแก่งและโขดหิน ใช้เดินเรือขนาดใหญ่ไม่ได้ และเมื่อนักเดินทางชาวตะวันตกเข้าไปถึงยูนนาน ก็พบว่ายูนนานและจีนได้โดยรอบนั้นไม่ได้เป็นดินแดนที่อุดมสมบูรณ์ดังที่เคยคิดฝันกันไว้^๗

^๕ โปรดดูรายละเอียดใน แจ่มจันทร์ วงศ์วิเศษ. "การปรับปรุงกองทัพของไทยตามแบบตะวันตกตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๙๙ - ๒๔๗๕." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ๒๕๑๙.

^๖ เหตุเนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชย์ในขณะยังทรงพระเยาว์ อีกทั้งอำนาจในการบริหารการจัดการยังคงไปเป็นของขุนนางผู้ใหญ่ เช่น เจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ทำให้เป็นที่หวังเกรงว่าจะทรงถูกลอบปลงพระชนม์ ฝ่ายเจ้านายเชื้อพระวงศ์และขุนนางชั้นรองลงมาจึงเสนอให้มีการจัดตั้งกองทหารรักษาพระองค์ขึ้น โดยเกณฑ์เอาจากบรรดามหาดเล็กและบุตรหลานเหล่าขุนนางและเชื้อพระวงศ์ แรกก็เพียงฝึกปรี้อให้ทำหน้าที่ราของครุฑประจำพระองค์ ต่อมาเมื่อทรงพระชันษาขึ้น ก็โปรดให้ทหารกองนี้ทำการฝึกรบตามแบบตะวันตก โดยเกณฑ์พลเข้าสมทบเพิ่มจากคนภายนอกไว้ด้วย ข้อมูลนี้ได้จาก สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. *ตำนานทหารกรมมหาดเล็ก* กรุงเทพฯ: ม.ป.พ., ๒๔๙๖ (พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พลเอกพระวรวงศ์เธอกรมหมื่นอดิศรอุดมศักดิ์ วันที่ ๑๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๙๖).

^๗ ฉลอง สุนทรวาณิชย์. "รัชกาลที่ ๕ กับลัทธิอาณานิคมและสยาม." ใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และอรอนงค์ ทิพย์พิมล. (บก.). *รัชกาลที่ ๕: สยามกับอุษาคเนย์และชมพูทวีป*. หน้า ๒๖๖ - ๒๗๙.

ล้านช้างในช่วงที่สยามกับฝรั่งเศสกำลังแข่งขันแย่งชิงอำนาจกันอยู่นั้น มีศูนย์กลางสำคัญอยู่ที่หลวงพระบาง ส่วนเวียงจันทน์นั้นหลังสงครามปราบพระเจ้าอนุวงศ์ถูกเผาทำลายกลายเป็นเมืองร้างไปแล้ว แม้ว่าหลังจากนั้นไม่นานจะมีการอพยพของคนลาวพวนจากเมืองพวนมายังเวียงจันทน์ จนเกิดชุมชนขนาดเล็กตั้งอยู่ใกล้ ๆ ตัวเมืองอยู่ก็ตาม แต่ก็ไม่ได้มีสถานะเป็น "เมือง" เหมือนดังอดีต และจำปาศักดิ์ก็ไม่เข้มแข็งในตัวเองเท่าไรนัก เนื่องจากหลังการปราบปรามกบฏสาเกตไธสง จำปาศักดิ์ก็ถูกแทรกแซงและการตั้งอำนาจเข้าสู่กรุงเทพฯ ของชนชั้นนำสยาม ระยะดังกล่าวนี้เองได้เกิดเมืองใหญ่อีก ๒ เมืองในเขตสิบสองจุไทย คือ เมืองแกลง และเมืองไล เข้มแข็งขึ้น แต่ก็ทรงตัวอยู่ได้ในเวลาอันสั้น เมืองแกลงนั้นถูกคุกคามอย่างหนักจากข้าเจืองกลุ่มใหญ่ภายใต้การนำของล่าแสงแสนเหิน (ซึ่งจะกล่าวรายละเอียดในบทต่อไป) เมืองไลนั้นเข้มแข็งขึ้นเนื่องจากได้รับความร่วมมือจากฮ่อธงดำ มีผู้นำทางทหารที่สำคัญและมีชื่อเสียงในการรบและการปกครอง คือ "คำหุม" หรือ "แคว้นตรี" (ในภาษาเวียดนาม) บุตรชายคนโตของคำแสง เจ้าเมืองไล คำหุมถูกรังขอจากเวียดนามให้ช่วยรบฝรั่งเศส ต่อมาเมื่อกองทัพสยามนำเอาตัวคำสาม คำหล้า และบางเขียนลงมากรุงเทพฯ คำหุมตัดสินใจนำกองทัพนวมฮ่อและผู้ไทลงมาตีหลวงพระบางในปีพ.ศ.๒๔๓๐^{๑๑}

สยามให้ความสำคัญกับการผูกไมตรีกับชนชั้นนำท้องถิ่น เหตุที่นำตัวคำสาม คำหล้า และคำหุยหรือบางเขียน ลงมาที่กองทัพด้วยนั้น ก็เนื่องจากหวังจะให้กลับไปเชื่อมสัมพันธ์สยามกับสิบสองจุไทย หลังจากพบว่าหนทางกันดารขาดแคลนทางส่งเสบียงอาหารแก่กองทัพ การจะส่งกองทัพขึ้นไปถึงเมืองไลนั้นเป็นเรื่องยากลำบากสำหรับสยาม เมื่อได้ตัวคำสาม คำหล้า และคำหุย ซึ่งนำทัพผู้ไทมาช่วยชาวเมืองแกลงสู้รบกับข้าเจืองในปี พ.ศ. ๒๔๒๙ จึงมีรับสั่งให้นำตัวบุคคลทั้งสามพร้อมสมัครพรรคพวกผู้ติดตามลงมากรุงเทพฯ จะได้เกลี้ยกล่อมให้ขึ้นกับสยามได้โดยง่าย ทว่าเรื่องนี้กลับนำความเสียหายมาให้สยาม เพราะเป็นเหตุให้คำหุมยกทัพติดตามหาน้องชาย จนลงมาตีหลวงพระบางในที่สุด^{๑๒}

เดิมทีเมื่อเทียบกับชาติตะวันตก สยามมีข้อได้เปรียบประการสำคัญคือข้ออ้างถึงความสืบเนื่องจากอำนาจในอดีต สร้างสิทธิธรรมว่าล้านช้างตกอยู่ในอาณัติปกครองของสยามมาเป็นเวลานานแล้ว โดยล้านช้างเป็นรัฐที่ต้องส่งเครื่องราชบรรณาการมายังกรุงเทพฯ สามปีต่อหนึ่งครั้ง ต่อมาเปลี่ยนเป็นปีละหนึ่งครั้ง แต่ข้ออ้างนี้ภายหลังก็ถูกใช้โดยอาณานิคมฝรั่งเศสเช่นกัน เพราะล้านช้างก็เคยส่งเครื่องราชบรรณาการไปยังเวียดนามเช่นกัน ข้อเท็จจริงก็คือล้านช้างเป็นเมืองสามฝ่ายฟ้า ต้องส่งเครื่องราชบรรณาการให้กับทั้งสยาม เวียดนาม และจีน อย่างไรก็ตามในช่วงระหว่างปีพ.ศ.๒๔๑๕-๒๔๓๖ สยามก็ประสบความสำเร็จในการสร้างความเป็นพระราชอาณาเขต

^{๑๑} กัทธยา ยิมเรวัต, ประวัติศาสตร์สิบสองจุไทย (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, ๒๕๔๔), หน้า ๑๖๔-๑๖๕.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๔.

สยามแก่ล้านช้าง โดยได้รับการตอบสนองในเรื่องนี้จากชนชั้นนำลาวพอสุมควร ด้วยวิธีการจัดการต่าง ๆ ดังจะกล่าวเป็นลำดับต่อไป

การเก็บส่วยและเครื่องราชบรรณาการ

ก่อนหน้าที่ระบบความสัมพันธ์แบบใหม่จะเกิดขึ้นอย่างเต็มรูปในต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ โดยเฉพาะในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ปรากฏว่า “เครื่องราชบรรณาการ” ไม่ใช่เพียงเครื่องแสดงบุญญาบารมีของพระมหากษัตริย์ตามธรรมเนียมเดิมอีกต่อไป หากแต่ “มูลค่า” ของสินค้าที่มีมาในรูปเครื่องราชบรรณาการนั้นเป็นที่มุ่งหมายของผู้รับและผู้ให้มากกว่าหลายเท่าตัว^{๑๒} ไม่เพียงเท่านั้นเมื่อถึงยุคที่มีการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับรัฐท้องถิ่นขึ้นแล้วในทศวรรษ ๒๔๑๐ ยังน่าสนใจในแง่ที่ว่า ส่วยและเครื่องราชบรรณาการจากรัฐท้องถิ่นยังปรากฏความสำคัญในฐานะสัญลักษณ์แสดงออกถึงการขึ้นต่อกรุงเทพฯ หรือการเป็นส่วนหนึ่งของ “พระราชอาณาเขตสยาม” อีกด้วย จากราชธรรมเนียมที่มีมาแต่เดิมของการส่งเครื่องราชบรรณาการจะเป็นแบบ ๓ ปีต่อหนึ่งครั้ง กรุงเทพฯ ได้เปลี่ยนเป็นปีละหนึ่งครั้ง

โดยเริ่มจากจำปาศักดิ์ก่อนจากนั้นก็เรียกเอากับหลวงพระบางในแบบเดียวกันนี้ ในยุครัฐจักรวรรดสยาม-ล้านช้างในฐานะเจ้าประเทศราชสยามได้เรียกเก็บส่วยจากหัวเมืองลาวเป็นปริมาณมหาศาล^{๑๓} โดยผลประโยชน์ที่ได้จากการเก็บส่วยนี้เมื่อมาถึงกรุงเทพฯ แรกทีเดียวจะถูกแบ่งปันกันระหว่าง “พระราชวังหลวง” (วังหลวง) กับ “พระราชวังบวร” (วังหน้า) จากนั้นก็จะตกมาถึงขุนนางชั้นผู้ใหญ่ เชื้อพระวงศ์ชั้นสูง โดยเฉพาะสมุหนายกที่มีหน้าที่ควบคุมดูแลพื้นที่ภาคเหนือ ภาคอีสาน รวมทั้งลาวและเขมร นอกจากนี้ผู้ได้รับประโยชน์ยังมีอีกกลุ่มหนึ่งคือ บรรดาเจ้าเมืองกรมการเมืองท้องถิ่น ซึ่งรัฐบาลกรุงเทพฯ ได้มอบหมายให้เป็นผู้รับผิดชอบในการรวบรวมและจัดส่งส่วยสาอากรและเครื่องราชบรรณาการ รัฐบาลจึงแบ่งจำนวนไพร่ส่วยให้เจ้าเมืองกรมการเมืองเหล่านี้จัดการ

^{๑๒} จาก ธีรชัย บุญมาธรรม. “การเก็บส่วยในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์.” *วารสารธรรมศาสตร์* ปีที่ ๑๒ ฉบับที่ ๔ (ธันวาคม ๒๕๒๖), หน้า ๑๕๔ - ๑๖๗.

^{๑๓} ปริมาณความมหาศาลของ “ส่วย” ที่กรุงเทพฯ เรียกเก็บเอจากล้านช้างในช่วงต้นรัตนโกสินทร์นั้น มีมากเสียจนชวนให้คิดว่าน่าจะเป็นข้อมูลที่สามารถยืนยันได้ว่า การเติบโตทางเศรษฐกิจและความมั่งคั่งของกรุงเทพฯ ในยุคแรกของการสร้างกรุงที่มองกันว่ามาจากการค้ามัน ที่จริงข้อเสนอดังกล่าวได้บังความจริงบางอย่างเกี่ยวกับการทุจริต (ทั้งในด้านกำลังคนและทรัพยากร) ที่กรุงเทพฯ กระทำต่อรัฐข้างเคียงที่อ่อนแอกว่าอย่างล้านช้าง การกวาดต้อนกำลังคน การเกณฑ์แรงงาน และการเรียกเก็บส่วยสาอากรที่กรุงเทพฯ ได้จากรัฐข้างเคียงต่างหากที่เป็นที่มาของความมั่งคั่งของกรุงเทพฯ ตลอดจนการฟื้นฟูราชอาณาจักรได้สำเร็จ ฉะนั้น เราจะเห็นได้ว่าระยะก่อนปลายศตวรรษที่ ๑๙ นั้นเป็นช่วงที่รัฐเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีปที่รายล้อมสยาม กำลังเผชิญปัญหาความอ่อนแอและเสื่อมลงเรื่อย ๆ สยามกลับเข้มแข็งและรุ่งเรืองจนสามารถตอบโต้การเข้ามาของลัทธิล่าอาณานิคมของมหาอำนาจตะวันตก ขณะที่รัฐข้างเคียงต้องแพ่พ่ายจนถึงกาลอวสานกลายเป็นอาณานิคมของตะวันตกไปในที่สุด

ควบคุมดูแลด้วย^{๑๔} จึงเป็นโอกาสสำหรับชนชั้นนำท้องถิ่นในการแย่งชิงส่วยระหว่างผู้นำในเมืองเดียวกันและระหว่างเจ้าเมือง การแก้ไขปัญหานี้นำมาซึ่งการที่รัฐบาลสยามต้องทำการผูกขาดอำนาจมากขึ้นเรื่อย ๆ โดยผ่านการสำรวจทำทะเบียนไพร่ส่วยและการสักเลข เป็นต้น^{๑๕}

ทั้งนี้สิ่งของที่เป็นส่วยของหัวเมืองลาว ได้แก่ ผลเร็ว, ทองคำฝูย, เงิน, ปาน, กระวาน, ครั่ง, ช้าง, ไหม, งาช้าง, ผ้าขาว เป็นต้น^{๑๖} ไพร่ล้านช้างถูกกำหนดให้มีหน้าที่ต้องส่งส่วยแก่สยาม โดยชายฉกรรจ์ที่มีภรรยาแล้วจะส่งเป็นไหม ปาน หรือผลเร็ว อย่างหนึ่งอย่างใด เป็นจำนวนหนักชั่ง ๕ ตำลึง และข้าวเปลือกอีกจำนวนหนึ่ง^{๑๗} หัวเมืองศูนย์กลางของล้านช้าง เช่น หลวงพระบาง และจำปาศักดิ์ ถูกกำหนดให้ต้องเสียเงินส่วยปีละ ๑๐๐ ชั่ง ไพร่ชายฉกรรจ์คนละ ๔ บาทสลึง ถ้าชราหรือพิการเสียคนละ ๒ บาทสลึง (เศษสลึงนี้คือเป็นค่าเผา) พร้อมเครื่องราชบรรณาการมาถวายพระเจ้าแผ่นดินสยาม ๓ ปีต่อ ๑ ครั้ง และสำหรับเจ้าผู้ครองนครทั้งสองนั้นต้องเข้ามาเฝ้าหน้าพระพิพัฒน์สัตยา ๒ ปีต่อ ๑ ครั้ง^{๑๘}

ตามระบบอาญาสี่ของล้านช้าง “เจ้าอุปราช” (หรือ “อุปฮาด” ตามการออกเสียงของชาวล้านช้าง) มีหน้าที่ควบคุมข้าไพร่และกวดขันในการเก็บส่วย มีบ้างเป็นบางครั้งทางกรุงเทพฯ ส่งคนเข้าไปควบคุมโดยตรง เช่น ในปีพ.ศ.๒๓๔๑-๒๓๔๒ ส่งขุนนราบริรักษ์ไปคุมเอาส่วยทองจากบ้านฆ่าแห่งหนึ่งในเมืองอัตปือ^{๑๙} นอกจากนี้การควบคุมจากกรุงเทพฯ ยังปรากฏผ่านการชำระเลก ซึ่งกำหนดให้มีทุก ๆ ๗ ปี การชำระเลกครั้งใหญ่เกิดขึ้นตั้งแต่ปีพ.ศ.๒๓๖๔ จนถึง ๒๓๗๙ และอีกครั้งในระหว่างปีพ.ศ.๒๓๗๖-๒๓๙๐ รวมเป็นเวลากว่า ๑๔ ปี มีจุดเน้นอยู่ที่หัวเมืองลาวตะวันออก ราชสำนักกรุงเทพฯ แต่งตั้งแม่กองออกไปทำหน้าที่ชำระเลก คือ พระยามหาอำมาตย์ และพระพิเรนทรเทพ ปรากฏว่าขณะนั้นไม่มีทะเบียนบัญชีที่แน่นอนเชื่อถือได้ ยังมีการโยกย้ายข้ามเมือง และสับสนมาก

^{๑๔} สุวิทย์ ธีรศาสตร์. ประวัติศาสตร์ลาว 1779-1975 (กรุงเทพฯ: โครงการวิจัยประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมชนชาติไท สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), ๒๕๔๑), หน้า ๗๐ - ๗๑.

^{๑๕} สุวิทย์ ธีรศาสตร์. “ปัญหาการเก็บส่วยในภาคอีสานก่อนสมัยปฏิรูปการปกครองในรัชกาลที่ ๕.” วารสารวิจัย มข. ปีที่ ๑๑ ฉบับที่ ๓ (กรกฎาคม - กันยายน ๒๕๔๙), หน้า ๒๔๕ - ๒๕๓.

^{๑๖} บุญรอด แก้วกันหา. “การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.๒๓๒๕ - ๒๔๑๑).” วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๑๘, หน้า ๙๑ - ๙๓.

^{๑๗} หม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว. ปฐม คนเจร). “ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์.” อ่างแก้ว, หน้า ๒๑๑.

^{๑๘} หจช. ร.๕ (ม.ท.) เล่ม ๕ ลำดับที่ ๙๓ เมืองหลวงพระบางราชธานีตอบส่งต้นไม้เงินทองเครื่องราชบรรณาการ จ.ศ. ๑๒๓๓.

^{๑๙} หสข. จดหมายเหตุ ร.๓ เล่ม ๘๔ ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรี จ.ศ. ๑๒๐๐ (พ.ศ.๒๓๔๑) ; หสข. จดหมายเหตุ ร.๓ เล่ม ๒๖๑ บัญชี จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ.๒๓๔๒).

ในช่วงสงครามสยาม-เวียดนาม^{๒๐} อย่างไรก็ตาม แม้ถูกควบคุมอย่างเข้มงวด แต่ปรากฏว่าชาวมักหลบลี้ภัยไม่ยอมเสียส่วยอยู่เป็นประจำ โดยวิธีการของชาตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์จนถึงรัชกาลที่ ๕ ปรากฏดังนี้

๑. หลบหนีเข้าป่าซ่อนตัวจากเมืองและพื้นที่ราบ

๒. หลบไปอยู่กรมกองอื่นที่ไม่ใช่สังกัดตนและยังไม่ใช่กรมกองที่ต้องถูกเร่งส่วยหรือเกณฑ์ไปใช้แรงงาน

๓. แต่งงานกับหญิงต่างหมู่ต่างกองแล้วย้ายไปอยู่กองหญิงเรียกว่า "เขยสู" เมื่อยังไม่ได้ชำระโอนบัญชีข้าส่วยก็ไม่ต้องเสียส่วย^{๒๑}

๔. ย้ายเมืองไปสังกัดอยู่เมืองเล็ก ๆ ที่ไม่ต้องเสียส่วยมากเหมือนเมืองใหญ่ ปรากฏหลักฐานว่า ในระยะหลังปราบกบฏสาเกตโจ่งจนถึงปีพ.ศ.๒๓๗๓ ชาวมักย้ายถิ่นฐานจากเมืองนครจำปาศักดิ์และอัตปือ ไปยังเมืองเล็กต่าง ๆ เช่น เมืองสารวัน เมืองแสนปาง จนข้ามเขตอิทธิพลของเจ้านครจำปาศักดิ์ไปถึงเขตเมืองพวนและหัวพันห้าทั้งหกไปเลยก็มี ผลคือทำให้ทางการเก็บส่วยและผลประโยชน์อื่น ๆ จากข้าได้น้อยลง กรุงเทพฯ ไม่ได้นั่งนอนใจกับเรื่องนี้ เมื่อมีใบบอกรายงานเข้ามา ก็ได้ทำหนังสือตักเตือนเจ้านครจำปาศักดิ์ให้เข้มงวดควบคุมไม่ให้มีเคลื่อนย้ายถิ่นที่อยู่ของคนข้ามากเกินไป^{๒๒}

๕. นอกจากนี้เมื่อพิจารณาถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ ยังพบว่า คนชาวมักหลบหนีไปอยู่กับบาทหลวงมิชชันนารีที่เข้ามาเผยแผ่ศาสนาคริสต์ทางแถบเมืองล้านช้าง โดยที่ไม่เกี่ยวกับว่าจะมีความเลื่อมใสศรัทธาในศาสนาคริสต์ แต่ประเด็นสำคัญอยู่ที่บาทหลวงมิชชันนารีเป็นกลุ่มที่มีอำนาจต่อรองกับชนชั้นนำท้องถิ่น เหตุนี้คนข้าที่ถูกจับมาขายเป็นทาสไม่ก็ถูกชนชั้นนำท้องถิ่นเกณฑ์มาใช้แรงงาน มักหลบหนีไปเข้ากับบาทหลวงมิชชันนารีให้บาทหลวงมิชชันนารีปกป้องคุ้มภัย ดังปรากฏหลักฐานใบบอกจากหัวเมืองรายงานเกี่ยวกับพฤติกรรมของคณะบาทหลวงที่เกี่ยวเกลี้ยกล่อมเอาคนในบังคับของชนชั้นนำท้องถิ่นไปเข้ารีต ตัวอย่างเช่น ในใบบอกเมืองสกลนคร รายงานว่า:

^{๒๐} นันทิยา สว่างวุฒิธรรม. "การควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการจัดการเกณฑ์ทหาร (พ.ศ.๒๓๒๕ - ๒๔๔๔)." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๒๕, หน้า ๑๓๙.

^{๒๑} บุญรอด แก้วกันหา. "การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.๒๓๒๕ - ๒๔๑๑)." หน้า ๑๒๐.

^{๒๒} หลช. จดหมายเหตุ ร.๓ เล่ม ๑ เลขที่ ๒๓ ร่างหนังสือทานบนและจดหมายชำระเงินส่วย จ.ศ. ๑๑๙๒ (พ.ศ.๒๓๗๓).

“...เมืองสกลนครได้เกณฑ์เอาข้า ผู้เทิง จำนวน ๑๒ คน และราชบุตร ท้าวเพี้ยเมืองโพธิไพศาล ๒๒ คน ไว้ใช้ในราชการ ครั้นเมื่อเดือน ๗ ปีวอก จศก พวกเลขทาสเหล่านี้ได้หลบหนีไปอยู่กับบาทหลวงหมดสิ้น”^{๒๓}

ในใบบอกเมืองนครพนม ก็มีรายงานทำนองเดียวกันนี้ว่า:

“หม่อมอ่อนสีกรรยาอุปฮาดคนเก่าที่เป็นกรรยาอุปฮาดคนใหม่กับท้าวสีหาราช บุตรอุปฮาดคนเก้าร้องว่า เดิมคนทาสอุปฮาดคนเก่าให้แก่หม่อมอ่อนสี ท้าวสีหาราช บุตรกรรยาได้ใช้สอยต่อมา ชายหนึ่งหญิง ๖ รวม ๗ คน กับอ้ายแดง มีทุกซี่ยากทำหนังสือกรรมธรรมชยตัวอยู่กับอุปฮาดคนใหม่หนึ่ง รวม ๘ คน ให้อยู่รักษาไร่นาเรียกสวน พวกข้าพวกญวนที่เข้าอยู่กับบาทหลวงก่อนนั้น พุดจาแหะโลมกับทาสหม่อมอ่อนสี ท้าวสีหาราช ทาสมีใจกำเริบหนีไปอยู่กับบาทหลวงฝรั่ง ถึงเทศกาลทำไร่ นา เอาเมล็ดรับทานเดิมราชการ นายเงินตามขอตัวทาสคืนมาใช้สอยตามเดิมก็ขัดเสีย ครั้นข้าพเจ้าพร้อมกรมการว่ากล่าวกับบาทหลวงฝรั่ง ๆ ว่าไม่มีกรรมธรรม ไม่ควรเป็นทาส หม่อมอ่อนสี ท้าวสีหาราช เจ้าทาสนายเงินผู้รับราชการสืบบิดามารดาฉบับใจยังไม่ยอมให้...”^{๒๔}

ทั้งนี้การหลบหนีไป “เข้ารีต” อยู่กับบาทหลวงมิชชันนารีก็ต้องแลกด้วยการยอมรับ “พระเจ้า” เป็นความเชื่อหลักของชีวิตทางสังคมวัฒนธรรมแทนคติความเชื่อเรื่อง “ผี” ที่มีมาแต่เดิม ฝ่ายมิชชันนารีที่เข้ามาปฏิบัติงานเผยแผ่คริสต์ศาสนาในแถบลุ่มแม่น้ำโขงทั้งฝั่งสองฟากฝั่ง ต่างก็เข้าใจดีว่าต้องเผชิญกับความแตกต่างทางด้านคติความเชื่อ นอกเหนือจากปัญหาความขัดแย้งเชิงสังคมชนชั้น จึงปรากฏมีความพยายามจากฝ่ายมิชชันนารีที่จะอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมและธรรมชาติด้วยวิธีการที่เรียกว่า “แปลงผีมาเป็นพระเจ้า” กล่าวคือจะมีการละลายความเชื่อดั้งเดิมของไพร่ราษฎรด้วยการสร้างเรื่องเล่าเกี่ยวกับการต่อสู้ระหว่างผีกับพระเจ้า ขึ้นมาใช้แทนที่ตำนานเล่าขานต่าง ๆ ที่เคยมีอยู่ในแถบลุ่มแม่น้ำโขง^{๒๕} ในแง่นี้แล้วก็เข้าใจได้ว่าเหตุใดทางเลือกนี้จึงไม่ค่อย

^{๒๓} หจข. ร.๕ ม. ๒/๑๒ ก. ใบบอกเมืองสกลนคร อ้างใน สุรัตน์ วรางคริตน์. “ปัญหาการเผยแพร่ศาสนาของบาทหลวงฝรั่งเศสในหัวเมืองอีสาน (ศึกษาเฉพาะกรณีเมืองอุบลราชธานี นครพนม สกลนคร).” ใน เอกสารสัมพันธ์ไทย-ฝรั่งเศส จัดโดย ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง ระหว่างวันที่ ๑๔ - ๑๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๒๔, หน้า ๒๓๙.

^{๒๔} หจข. ร.๕ ม. ๒/๑๒ ก. ใบบอกเมืองนครพนม อ้างใน สุรัตน์ วรางคริตน์. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๘.

^{๒๕} อรรถก นันทจักร์. “มิชชันนารีโรมันคาทอลิกกับการสร้างตำนานบนสองฝั่งโขง.” *ศิลปวัฒนธรรม* ปีที่ ๑๒ ฉบับที่ ๗ (พฤษภาคม ๒๕๓๔), หน้า ๑๔๐ - ๑๔๓.

ได้รับการพิจารณาจากคนฆ่าเมื่อเปรียบเทียบกับอีกหนึ่งทางเลือกต่อไป เช่น การจับอาวุธลุกขึ้นต่อสู้ด้วยตนเอง เป็นต้น

๖. การเก็บส่วยยังบีบบังคับให้คนฆ่า แสดงปฏิกริยาต่อต้านชนชั้นนำในรูปแบบต่าง ๆ นอกจากวิธีหลบเลี่ยงข้างต้นแล้ว ยังปรากฏมีการต่อสู้ด้วยวิธีใช้ความรุนแรงโดยตรง มีหลักฐานว่าการรีดส่วยอย่างหนักของชนชั้นนำลาวและไทยเป็นสาเหตุทำให้พวกฆ่าเมืองอัตปือต้องฆ่าเจ้านายและขุนนางลาวและไทยที่เข้าไปในหมู่บ้านของตนตายถึง ๑๙ คนในปีพ.ศ.๒๓๙๕ เจ้าเมืองอัตปือต้องนำกำลังผสมจากเมืองอัตปือและนครจำปาศักดิ์ยกขึ้นไปปราบปรามจับผู้ต้องหามาลงโทษประหารชีวิตด้วยตัวเอง^{๒๖}

เมื่อการสถาปนาพระราชอาณาเขตสยามได้ถือกำเนิดขึ้นในต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ การเก็บส่วยได้ลดระดับความเข้มข้นรุนแรงลงเป็นอันมาก แต่ก็ยังคงจัดเก็บกันเรื่อยมาจนถึงปีพ.ศ.๒๔๓๓ เพราะการเก็บส่วยถือเป็นสัญลักษณ์อย่างหนึ่งของการขึ้นอยู่ใน “พระราชอาณาเขตสยาม” ซึ่งจะสามารถใช้เป็นเครื่องต่อรองกับลัทธิล่าเมืองขึ้นของชาติตะวันตกได้ โดยในระยะแรกตอนต้นของรัชกาลทางการเรียกเก็บได้น้อยไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วย เนื่องจากล้านช้างกำลังเผชิญปัญหาการรุกรานจากฮ่อ โดยเฉพาะในเขตแดนทางทิศเหนือจากหลวงพระบางขึ้นไป เป็นดินทุรกันดารยากแก่การเข้าถึง บรรดาเจ้าเมืองซึ่งเป็นคนท้องถิ่นมักหลบเลี่ยงการส่งส่วยเป็นประจำ เกิดปัญหาค่าส่วยตกค้างอยู่หลายปี^{๒๗} ชนชั้นนำในท้องถิ่นเองก็มีความไม่พอใจเจ้านครหลวงพระบางอยู่หลายอย่าง เมืองเหล่านี้เป็นเมืองสามฝ่ายฟ้าต้องส่งส่วยให้แก่เวียงจันทน์และจีนด้วย พอเกิดศึกฮ่อเจ้าเมืองพวกนี้ก็กลับพากันไป “เข้าหัว” เป็นฝ่ายฮ่อไปเสีย^{๒๘} ฉะนั้นการตัดสินพระทัยจะทำการปราบปรามฮ่อจึงมีเหตุปัจจัยจากความต้องการเรียกเก็บส่วยเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย

^{๒๖} หสข. จดหมายเหตุ ร.๔ เล่ม ๑ เลขที่ ๕๔ ใบบอกพระราชวงศ์เมืองอัตปือ (พ.ศ.๒๓๙๕) ; หสข. จดหมายเหตุ ร.๔ เล่ม ๑ เลขที่ ๓๗ คัดบอก (๒๓๙๗).

^{๒๗} ดูเพิ่มใน อัญชลี สุสายัณห์. “ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.” วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔.

^{๒๘} จากหลักฐานสำคัญ เช่น พระยาราชวราวุฒ (เวก บุญรัตพันธุ์). จดหมายเหตุเจ้าพระยาภูธราภัยยกกองทัพไปปราบฮ่อ กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิพรรฒนาการ, ๒๔๗๓ (พิมพ์เนื่องในงานปลงศพนายพันตรี พระชำนานุกฤทธิ (แย้ม ภมรมนตรี) และนางชำนานุกฤทธิ (แอนเนลี ภมรมนตรี) พ.ศ. ๒๔๗๓) อธิบายลักษณะอาการที่เรียกว่า “เข้าหัว” นั้น “คือยอมอยู่ในอำนาจ พอให้พันภัย” (หน้า ๒) การ “เข้าหัว” แตกต่างจากการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาหรือกระทำการสวามิภักดิ์ทั่วไป เพราะชนชั้นนำสยามและลาวมองว่าเป็นเรื่องชั่วคราว ผู้ที่ยอมเข้าหัวก็เพราะกลัวภัย ภายหลังพวกที่เข้าหัวนี้จึงมักเปลี่ยนใจหันไปเข้ากับอีกฝ่ายได้ง่าย แต่การถือน้ำพระพิพัฒน์ฯ นั้นมองว่ามีผลผูกพันจนชั่วชีวิต หากเปลี่ยนใจก็หมายถึงต้องโทษประหารสถานเดียว ดังนั้นคำว่า “เข้าหัว” จึงมักปรากฏในคำให้การของไพร่ราษฎรที่ถูกจับกุม เพื่อเอาตัวรอดทั้งจากฮ่อและสยาม ดูรายละเอียดใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระราชพิธีสิบสองเดือน (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๔๒), หน้า ๑๗๗ - ๑๘๐.

ในใบบอกจดหมายติดต่อบริการราชการที่เจ้าหมื่นไวยวรนาถ แม่ทัพปราบฮ่อ มีมาถึง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๒ แรม ๑๔ ค่ำเดือน ๖ อัฐศก ๑๒๔๔ (พ.ศ. ๒๔๒๙) ยังมีข้อความระบุถึงวิธีในการจัดการกับปัญหาการเก็บส่วยที่ค้างค้างอยู่นี้ว่า สิ้นค้าและเครื่องราชบรรณาการในเขตแขวงหัวพันห้าทั้งหกนั้นมืออยู่อย่างบริบูรณ์ โดยเฉพาะกำยาน, เร่ว, ครั่ง, ไหมลาว ฯลฯ หาได้ขาดแคลนอย่างที่เคยรู้มา แต่ปัญหาคือเจ้าเมืองกรมการท้าวเพียงส่วนใหญ่นำสินค้าเหล่านี้ไปให้แก่เวียดนาม จะนำลงมาที่นครหลวงพระบางและหนองคายบ้างก็แต่เพียงเล็กน้อยเฉพาะกำยานอย่างเดียวปีหนึ่งมีกว่า ๔๐๐ หาบ ราคาหาบละ ๑๐๐ บาท ถ้านำลงมาถึงกรุงเทพฯ ราคาจะตกถึง ๓๐๐ บาทเศษ เจ้าหมื่นไวยวรนาถจึงเสนอต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า จะให้เจ้าราชวงศ์ ราชโอรสพระเจ้านครหลวงพระบาง เจ้านายลาวคนสนิทที่ร่วมในการปราบฮ่อกับทัพไทยขณะนั้น ให้จัดการแต่งตั้งท้าวเพียงขึ้นมารับผิดชอบดูแลรับซื้อของจากราชภฏตามเขตคามต่าง ๆ พร้อมให้บังคับเรียกส่วยจากเจ้าเมืองให้ตรงตามธรรมเนียม^{๒๙}

โดยเจ้าหมื่นไวยวรนาถระบุความมุ่งหวังไว้จดหมายใบบอกว่า “อย่าให้ตกลงไปทางเมืองเวียดนามได้ ให้นำมาทางเมืองหลวงพระบางทั้งสิ้น การนี้ก็เป็นประโยชน์ทั้งผู้ขายและผู้ตั้งรับซื้อปีหนึ่งก็เป็นเงินมากอยู่ ถ้าการเรียบร้อยได้แล้ว ก็จะเป็นความยินดีของเจ้านครหลวงพระบาง และเจ้าราชวงศ์ด้วยประโยชน์นี้แน่นอน เพราะส่วยที่นครหลวงพระบางจะได้แต่เมืองหัวพันทั้งหมด ข้าพระพุทธเจ้าได้เรียกจำนวนที่เสียส่วยมาตรวจดู ในปีหนึ่งจะได้ไม่เกิน ๖๐๐ บาทขึ้นไป เพราะฉะนั้นการหวังกันดูจึงไม่สู้เชื่อเพื่อนัก”^{๓๐}

แต่เมื่อปราบฮ่อสำเร็จ กรุงเทพฯ ก็ยังต้องเผชิญปัญหาการเรียกเก็บส่วยอีก เนื่องจากความเฉื่อยเนือยของเจ้าเมืองกรมการท้าวเพียง กรุงเทพฯ แก้ปัญหานี้ด้วยการแต่งตั้งเจ้าเมืองกรมการท้าวเพียงที่ผ่านการเข้าพิธีถือน้ำถวายสัตย์ว่าจะจงรักภักดีต่อกษัตริย์สยาม ให้ได้รั้งตำแหน่งเจ้าเมือง ๆ แทนที่เจ้าเมืองคนก่อน ๆ ที่สืบทอดตำแหน่งโดยวิธีทางสายโลหิต ซึ่งจะช่วยให้ชนชั้นนำสยามไว้ใจได้ว่าน่าจะเป็นหลักประกันในการเรียกเก็บส่วยสาอากร รวมทั้งการพิทักษ์รักษาเขตแดนจากการรุกรานของจักรวรรดินิยมฝรั่งเศส

ในปี พ.ศ. ๒๔๓๐ จึงปรากฏมีเครื่องราชบรรณาการจากเมืองนครหลวงพระบาง มาถวาย แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยกรมมหาดไทยได้นำเจ้าราชบุตร ผู้ว่าที่ราชวงศ์เจ้าราชภาคินัย กรมการท้าวเพียงเมืองนครหลวงพระบาง ๑๒ คน พระยาศรีสิงหนเทพมูลเบ็คนำและศุภอักษรเจ้านครหลวงพระบาง ใจความว่าได้จัดต้นไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการ จำนวนปีมะโรง โทศก ต้นไม้ทองสูง ๒ ศอกคืบ หนัก ๑๒ ชั่ง ต้นไม้เงินต้นหนึ่งสูงเท่ากัน หนัก ๑ ชั่ง ทองลี้ม

^{๒๙} คำว่า “เพียง” ภาษาลาว ตรงกับ “พระยา” ในภาษาไทย ดูจาก หลวงผดุงแคว้นประจันต์. (จันทร์ จุตตรนคร). “ลัทธิธรรมเนียมราษฎรภาคอีสาน.” ใน *ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ภาค ๑-๖* (กรุงเทพฯ: อรุณสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๒๕ - ๒๖.

^{๓๐} หจข. ร. ๕ ม. ๖๔/๑๗ (รหัสไมโครฟิล์ม มร. ๕ ม/๔๔/๒) ขีดเส้นใต้โดยผู้อ้าง.

๔ ลิ้มหนัก ๘ ชั่ง กายานหาบ ๑ ชะมัดเชียง ๒ ช่อ เจียมลายแดง ๔ ผืน ม้าผู้สีดำ ๒ ตัว ม้าสีมรกต ๑ ตัว ม้าสีหมอกอีก ๑ ตัว กับเจ้าราชบุตร ว่าที่ราชวงศ์ ได้จัดมโหระทึกใหญ่ ๖ กอง ชะมัด ๑ ตัว เชียงซ้อ ๑ อัน เจ้าราชภาคินัยได้จัดชะมัดเชียงซ้อ ๑ อย่าง ทั้งนี้เจ้าราชบุตรกับเจ้าราชภาคินัยขอถวายแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นการส่วนพระองค์^{๑๑} พร้อมกับพระราชพิธีรับเครื่องราชบรรณาการจากหลวงพระบางคราวนั้น ก็จึงได้มีการพระราชทานเลื่อนตำแหน่งยศให้เจ้าหมื่นไวยวรนาถ (เจิม แสงชูโต) เป็นที่ "พระยาสุรศักดิ์มนตรี" นายจ่าวดมขนาดเล็ก เป็นที่ "พระพลัษฏานุรักษ์" ปลัดจางวางขนาดเล็ก และทั้งขุนนางอื่น ๆ ที่มีความชอบในการปฏิบัติราชการเมืองหลวงพระบางระหว่างปีพ.ศ.๒๔๒๘-๒๔๒๙^{๑๒}

แต่หลังจากนั้นในปีพ.ศ.๒๔๓๓ เป็นต้นมา ปรากฏว่ามีความพยายามที่จะขอพระมหากรุณาธิคุณให้ผ่อนปรนการส่งส่วยและเครื่องราชบรรณาการ ด้วยเหตุผลที่ว่าบ้านเมืองต้องประสบปัญหาการรุกรานจากฮ่อและการก่อกบฏของไพร่ส่วย (คือ ข่า) เป็นเวลานาน ไม่สามารถเก็บส่วยได้เต็มจำนวนตามที่กรุงเทพฯ กำหนดมา ซึ่งก็ได้รับพระบรมราชานุญาตให้ผ่อนปรนโดยลดจำนวนลงดังที่พระเจ้ามหินทรเทพนิภาธรมีศุภอักษรกราบทูลรายงานมายังพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว^{๑๓} ภาระหนักในการส่งส่วยและเครื่องราชบรรณาการของล้านช้างตกอยู่แก่นครจำปาศักดิ์ ในวันที่ ๑๔ กันยายน ร.ศ.๑๐๙ (พ.ศ.๒๔๓๓) พระยาตรีสิงหนเทพได้นำเจ้าสุทธิสาร ราชวงศ์เมืองนครจำปาศักดิ์ และเจ้าโพธิสาร ราชบุตรเมืองนครจำปาศักดิ์ ซึ่งคุมต้นไม้เงินทองเครื่องราชบรรณาการเข้าเฝ้าฯ แล้วนำศุภอักษรเจ้ายุติธรรมธร (คำสุก) เจ้านครจำปาศักดิ์ขึ้นอ่านกราบบังคมทูลจำนวน ๒ ฉบับ มีรายละเอียดดังนี้

ฉบับที่หนึ่งลงวันที่ ๒ มีนาคม ร.ศ.๑๐๘ (พ.ศ.๒๔๓๒)^{๑๔} เจ้ายุติธรรมธรได้รายงานว่า ชาวจำปาศักดิ์ได้จัดส่งเครื่องราชบรรณาการและต้นไม้เงินทองจำนวน ๓ รายการ เป็นต้นไม้ทอง ๓ ต้น ต้นหนึ่งสูง ๗ ชั้น ต้นไม้เงิน ๓ ต้นสูงต่ำและหนักเท่ากับต้นไม้ทอง สิ่งของเครื่องราชบรรณาการจำนวน ๓ รายการ ได้แก่ นรมาดปีละ ๒ ยอด ๓ ปี ๖ ยอด น้ำหนัก ๖ บาท เงินแทนงาช้าง ๑๕ ชั่ง

^{๑๑} จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ ๒๔ กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ดีริณสาร, ๒๕๐๘ (อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าจงกลณี วัฒนวงศ์ วันที่ ๒๙ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๐๘), หน้า ๒๐ - ๒๑.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑.

^{๑๓} หจข. ร.๕ (ม.ท.) เล่ม ๗ ลำดับที่ ๔๓ เมืองหลวงพระบางศุภอักษรตอบเครื่องราชบรรณาการเมืองพวน จ.ศ.๑๒๓๕.

^{๑๔} สมัยนั้นยังนับเริ่มปีใหม่ในเดือนเมษายน ระยะเวลาจากเดือนมีนาคม ร.ศ.๑๐๘ (พ.ศ.๒๔๓๒) ถึงเดือนกันยายน ร.ศ.๑๐๙ (พ.ศ.๒๔๓๓) จึงเป็นเวลา ๗ เดือน นี่เป็นหลักฐานสำคัญอย่างหนึ่งที่ยืนยันแก่เราว่า ส่วยและเครื่องราชบรรณาการจากนครจำปาศักดิ์ใช้เวลากว่า ๗ เดือนกว่าจะเดินทางมาถึงกรุงเทพฯ

คิดงาช้างหนักซึ่งละ ๑ เป็นงาหนักปีละ ๑ หาบ ๓ ปีเป็นงาหนัก ๖ หาบ เงินแทนผลเร็ว ๓ ซึ่ง คิดเป็นผลเร็วหาบละ ๕ ตำลึง เท่าผลเร็วปีละ ๔ หาบ ๓ ปี เป็นผลเร็วหนัก ๑๒ หาบ^{๓๕}

ฉบับที่สอง เจ้ายุติธรรมธรกราบทูลรายงานว่าได้เร่งเงินส่วยเมืองนครจำปาศักดิ์และหัวเมืองขึ้นดังนี้ ส่วยเมืองนครจำปาศักดิ์เร่งได้เป็นจำนวนเงิน ๒๔๑ ซึ่ง ๑๐ ตำลึง เมืองคำทองน้อย ๑๒ ซึ่ง ๑๖ ตำลึง เมืองแสนปาง ๑ ซึ่ง ๙ ตำลึง ๓ บาท เมืองเชียงแตง ๑๔ ตำลึง ๓ บาท เมืองวารินชำราบ ๒ ซึ่ง ๒ ตำลึง เมืองโดมประดิษฐ์ ๑๓ ซึ่ง รวมเป็น ๒๙๗ ซึ่ง ๗ ตำลึง แต่ระหว่างทางเจียดเป็นค่าใช้จ่ายเป็นเงินแก่ทหารและซื้อข้าว ๒๓ ซึ่ง ๑๖ ตำลึง ๓ บาท ๒ สลึง คงเหลือเงินส่งถึงกรุงเทพฯ จำนวน ๒๗๓ ซึ่ง ๑๐ ตำลึง ๒ สลึง^{๓๖}

แต่ก็ไม่ใช่ว่านครจำปาศักดิ์และหัวเมืองบริวาร จะเป็นแหล่งที่มาของส่วยและเครื่องราชบรรณาการเต็มเม็ดเต็มหน่วย ปรากฏความพยายามในการเลี้ยงการจัดส่งอยู่เช่นกัน เพียงแต่ไม่มีเหตุผลในการเลี้ยงหนักแน่นเท่าหลวงพระบาง กรณีนี้ราชสำนักสยามแก้ไขปัญหาด้วยการปูนบำเหน็จแก่ชนชั้นนำท้องถิ่น ที่มีหน้าที่รับผิดชอบการเร่งและจัดส่งส่วยและเครื่องราชบรรณาการมายังกรุงเทพฯ เป็นอย่างดี

วันที่ ๒๔ เมษายน ร.ศ.๑๐๙ (พ.ศ.๒๔๓๓) พระยามหาอำมาตย์ ข้าหลวงกำกับราชการเมืองนครจำปาศักดิ์ ได้มีหนังสือมากราบบังคมทูลฯ ขอให้ทรงแต่งตั้งท้าวอินทริสารเป็นอุปราช ท้าวพิมเสนเป็นราชบุตร และพระอินทศรีวิลาสเป็นเจ้าเมืองคำทองใหญ่ ทั้งสามทำความชอบจากการเก็บส่วยได้ ๕๐ ซึ่ง ๘ ตำลึง^{๓๗} ซึ่งเป็นจำนวนที่มากกว่าปกติ (ขอให้พิจารณาเปรียบเทียบส่วยจากเมืองอื่น ๆ ในย่อหน้าที่แล้ว) แต่ถึงกระนั้นก็สามารถกล่าวได้ว่าถ้าบุคคลทั้งสามทำความชอบนี้ในช่วงเวลาก่อนหน้านี้ ก็คงไม่ได้รับการปูนบำเหน็จแต่งตั้งข้างต้น เพราะถือเป็นภาระหน้าที่ปกติของเจ้านายและขุนนางท้องถิ่นอยู่แต่เดิม ขณะเดียวกันก็จึงไม่ปรากฏมีการเลื่อนชั้นตำแหน่งหรือการปูนบำเหน็จอื่นใด แก่เจ้านายและขุนนางคนอื่น ๆ ที่ทำหน้าที่ดังกล่าวมาก่อนหน้านั้น

การแต่งตั้งในลักษณะนี้ไม่ได้ช่วยให้เจ้านายและขุนนางท้องถิ่นเข้มแข็งขึ้นเหมือนดังแต่ก่อน เพราะการแต่งตั้งในช่วงระยะต้นรัชกาลที่ ๕ เป็นการแต่งตั้งที่ตั้งให้เจ้านายและขุนนางท้องถิ่นต้องพึ่งพาอำนาจจากส่วนกลางค่อนข้างมาก อีกทั้งยังเป็นการทำลายสถานะทางชนชั้นของผู้นำทางจารีตหรือ “เจ้าท้องถิ่น” ลงให้กลายเป็นเพียงขุนนางขึ้นต่อราชสำนักที่กรุงเทพฯ เท่านั้น และขุนนาง

^{๓๕} จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พุทธศักราช ๒๔๓๓ กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ศิรินครสาร, ๒๕๑๔ (พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงถ้อย เทพาริบัติ (ถ้อย บุนนาค) วันที่ ๑๔ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๑๔), หน้า ๑๖๘.

^{๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๙.

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๙, ๑๑๐.

ของท้องถิ่นเดิมก็จึงถูกลดสถานะลงไปด้วยเช่นกัน สถานการณ์เช่นนี้ส่งผลให้เกิดความขัดแย้งภายในหมู่ชนชั้นนำท้องถิ่นเอง และเป็นความขัดแย้งระหว่างส่วนกลางกับท้องถิ่นในเวลาต่อมาด้วย

การเก็บภาษีอากร

การเก็บผลประโยชน์จากไพร่ราษฎรของรัฐในรูปภาษีอากร เริ่มใช้ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓^{๓๕} แต่ภายหลังมีการเปลี่ยนแปลงอย่างมีนัยสำคัญ คือการเปลี่ยนไปใช้ระบบจัดเก็บแบบเดียวกับที่ใช้ในระบอบอาณานิคมตะวันตกในสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อมีการตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๑๖ หลังจากที่ทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ ๒ ขึ้นเป็นกษัตริย์มีอำนาจบริหาร^{๓๖} ระบบการจัดเก็บแบบนี้ถูกนำมาใช้ในหัวเมืองท้องถิ่นห่างไกลที่เคยเป็น "ประเทศราช" มาก่อนที่จะเปลี่ยนเป็น "พระราชอาณาเขตสยาม" ทั้งนี้ถือเป็นมาตรการอย่างหนึ่งที่จะทำให้หัวเมืองท้องถิ่นขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ โดยตรงมากขึ้น ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาไปยังเจ้าหนีนวไวยวรรณารถ (เจิม แสงชูโต) ขณะยังเป็นแม่ทัพปราบฮ่อฝ่ายเหนือ มีใจความสำคัญเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า:

"เดิมที่ปลูกษากันคิดจัดการภาษีนี้ ด้วยความมุ่งหมายสองประการ ประการหนึ่งจะให้รู้สินค้าเข้าออกหัวพระราชอาณาเขตต์ สำหรับจะได้บอกบาญชีสินค้าเข้าออกในบ้านเมืองให้คนทั้งปวงรู้ได้เช่นประเทศทั้งปวง นั้นอย่างหนึ่ง อีกประการหนึ่งนั้น เมืองประเทศราชทั้งปวงส่งแต่ต้นไม้เงินทองเป็นเครื่องราชบรรณาการไม่ได้เสียภาษีอากรอันใดแก่กรุงเทพฯ เหมือนหนึ่งเมืองเหล่านั้นจะสมัครขึ้นอยู่แต่เราเพียงใดก็ได้ จะไปขึ้นคนอื่นเมื่อใดก็ได้ ด้วยเราไม่ได้เกี่ยวข้อง

^{๓๕} สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. "ตำนานภาษีอากรบางอย่าง." ใน *ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ เล่ม ๒* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๑๕), หน้า ๑๕๙ ; อันที่จริงแล้ว พระเพ็ญ อันตระกูล ค่อนข้างประสบความสำเร็จในการโต้แย้งสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพและนักประวัติศาสตร์เศรษฐกิจที่ยอมรับข้อสันนิษฐานของพระองค์ง่ายเกินไป ในประเด็นที่ว่าที่มาของคำว่า "ภาษี" นั้น ไม่ได้มาจากคำว่า "ปู้ชี" ในภาษาจีน แต่อาจจะมาจากคำเช่น "ประสีประสา" (ไม่ประสีประสา) หรือ "ภาษีกาษา" (ไม่รู้ภาษีกาษา) ที่มีใช้ในภาษาไทยมานานแล้ว (ขอให้ดู พระเพ็ญ อันตระกูล. "ข้อสังเกตความเป็นมาจากความหมายของคำว่า 'ภาษี' และ 'อากร' ในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย." *รวมบทความประวัติศาสตร์ ฉบับที่ ๔* (กุมภาพันธ์ ๒๕๒๙), หน้า ๑๑๐ - ๑๓๖) อย่างไรก็ตาม ประเด็นที่ทำให้ผู้เขียนยังจำเป็นต้องอ้างสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพอยู่ในที่นี้ ก็คือประเด็นเรื่อง "ระบบการจัดเก็บภาษี" กล่าวคือสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพอาจให้ข้อมูลคลาดเคลื่อนในกรณีที่มาของคำ ("ภาษี") แต่ประวัติศาสตร์การเริ่มต้นของระบบการจัดเก็บภาษีอากรนั้น ยุคสมัยรัชกาลที่ ๓ ยังคงเป็นหลักหมายสำคัญ ข้อเสนอนี้ที่นี้ก็ถือว่าระบบการจัดเก็บภาษีเริ่มในสมัยรัชกาลที่ ๓ แต่มีความเปลี่ยนแปลงอย่างมีนัยสำคัญอันเนื่องมาจากอิทธิพลของลัทธิอาณานิคมที่ถือเอาระบบการจัดเก็บภาษีอากรเป็นวิธีการสำคัญหนึ่งในการกอบโกยผลประโยชน์จากรัฐอาณานิคมโดยตรงนั้นเกิดขึ้นในสมัยต้นรัชกาลที่ ๕ ส่วนประเด็นที่มาของคำ ("ภาษี") นั้นผู้เขียนเห็นด้วยข้อเสนอของพระเพ็ญเต็มที่...

^{๓๖} พรรณี บัวเล็ก. "สยาม" ใน *กระแสธารแห่งการเปลี่ยนแปลง: ประวัติศาสตร์ไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๔๑), หน้า ๘๕.

ในการบ้านเมืองอันใด ครั้นจะจัดการอย่างอื่นก็จะเป็นที่สดุ้งสเทือนแลขาด
ผลประโยชน์เจ้าเมือง”^{๔๐}

ก่อนหน้านั้นระบบการจัดเก็บภาษีก็เช่นเดียวกับการเก็บส่วย คือมีปัญหาภายในที่แก้ไม่ตก ส่วยเก็บจากไพร่ที่ไม่ได้มาเข้าเดือนหรือเข้าเกณฑ์แรงงานแก่รัฐและเจ้าขุนมูลนาย การเก็บส่วยได้ จัดระบบแบบกองทัพคือ แบ่งเป็นกอง เป็นหมวด กองและหมวด ถ้าส่งส่วยทองคำส่งส่วยทองอย่าง เดียว กองส่วยเร่วก็ส่งส่วยเร่วอย่างเดียว จึงไม่ครอบคลุมกิจกรรมทางเศรษฐกิจของไพร่ราษฎรไป เสียหมด ต่างกับระบบภาษีอากร ตรงที่ถ้าเมืองใดถูกกำหนดให้ต้องเสียภาษีอากร ๑๐ ชนิด ไพร่ ราษฎรในเมืองนั้นก็ต้องเสียภาษีอากร ๑๐ ชนิด ถ้าเมืองใดต้องเสียภาษีอากร ๕ ชนิด ไพร่ราษฎร เมืองนั้นก็ต้องเสียภาษีอากร ๕ ชนิด ซึ่งแน่นอนว่าราษฎรทั้ง ๒ เมืองต้องรับภาระภาษีอากรแตกต่างกัน ขึ้นอยู่กับขนาดของเมืองและปริมาณทรัพยากรของเมืองนั้น ๆ”^{๔๑}

การยกเลิกการสักเลขส่วยและให้มีสำมะโนครัวขึ้นในปีพ.ศ.๒๔๑๒ หัวเมืองห่างไกลจะไม่มี การสักเลข แต่ใช้วิธีผูกปี้แทน รวมทั้งการเพิ่มจำนวนไพร่หลวง ยกเลิกไพร่สม ทำให้กษัตริย์มี อำนาจมากกว่าขุนนาง”^{๔๒} กลายเป็นฐานที่ทำให้กษัตริย์สามารถรวบรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง อาศัย พระราชอำนาจก็ได้มีการปรับปรุงระบบการจัดเก็บภาษีอากรขึ้นใหม่เพื่อให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น ก่อน การตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ในวันที่ ๔ มิถุนายน พ.ศ.๒๔๑๖ การจัดเก็บภาษีอากรได้กระจัดกระจาย อยู่ตามกรมกองต่าง ๆ ต่อมาในปีพ.ศ.๒๔๑๗ ทรงแต่งตั้งเคาน์ซิลออฟสเตตขึ้นสำหรับเป็นที่ปรึกษา ราชการแผ่นดิน เน้นหน้าที่เกี่ยวกับการจัดเก็บภาษีอากรและการรวบรวมผลประโยชน์จากท้องถิ่น เข้ามาสู่ส่วนกลาง”^{๔๓}

ยกเลิกระบบการประมวลการจัดเก็บภาษีอากรที่เรียกว่า “เจ้าภาษีนายอากร” ให้ถือเป็น หน้าที่ของทางราชการในการเก็บผลประโยชน์แผ่นดินของตนเอง หอรัษฎากรพิพัฒน์มีที่ทำการ ตั้งอยู่ในพระบรมมหาราชวัง เป็นสำนักงานกลางในการรวบรวมรายได้แผ่นดิน ทรงแต่งตั้งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลากรมพระบำราศนพิตรักษ์ให้ดำรงตำแหน่งอธิบดีหอ

^{๔๐} เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี. (เจิม แสงชูโต). *ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี* เล่ม ๒, หน้า ๕๔๔ ชิดเส้นใต้โดยผู้อ้าง.

^{๔๑} สุวิทย์ ธีรศาสตร์. *เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงธนบุรีถึงสมัยรัชกาลที่ ๓* (ขอนแก่น: ภาควิชาประวัติศาสตร์และโบราณคดี คณะ มนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๔๔), หน้า ๑๒๘.

^{๔๒} นันทิยา สว่างอุณหธรรม. “การควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการจัดการเกณฑ์ทหาร (พ.ศ.๒๓๒๕ - ๒๔๔๔).” หน้า ๒๖, ๒๓๗, ๒๔๓.

^{๔๓} สุมาลี บำรุงสุข. “การรวบรวมรายได้แผ่นดินในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.๒๔๑๖-๒๔๕๓).” *วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๒๕*, หน้า ๘๑.

รักษาทรัพย์สิน”^{๔๔} บัญชีภาษีอากร พ.ศ.๒๔๑๕ เป็นหลักฐานยืนยันว่าในช่วงต้นรัชกาลที่ ๕ การเก็บภาษีที่แต่เดิมกระจายอยู่ตามกรมกองต่าง ๆ ซึ่งต่างก็จัดเก็บแยกเป็นอิสระต่อกันนั้น ลุถึงปีพ.ศ. ๒๔๑๕ ภาษีอากรเหล่านั้นได้ตกไปรวมอยู่ในการควบคุมของหน่วยงานดังต่อไปนี้

๑. กรมพระคลังมหาสมบัติ ได้อำนาจควบคุมการเก็บภาษีน้ำมันมะพร้าว ภาษีน้ำมันปลา อากรสุรา ๒๖ หัวเมือง บ่อนเบี้ย ๕๑ ตำบล ค่าน้ำ ๑๖ ตำบล สมพัตสร ๓๔ เมือง ภาษีทางโยงพลี ภาษีเสา อากรสวนใน ๓๔,๒๓๖ สวน อากรสวนนอก ๗,๓๐๕ สวน

๒. กรมพระคลังสินค้า ได้อำนาจควบคุมการเก็บอากรหอย ก.ข. บ่อนเบี้ยไทย บ่อนเบี้ยจีน ๒๐ ตำบล อากรการพนันต่าง ๆ ตามหัวเมือง ภาษีน้ำตาลทราย ภาษีถ่วงปลาทุ ภาษีสุกร ภาษีจันอับ ภาษีเยื่อเคย ภาษีฝ้ายปอคราม ภาษียาสูบ ภาษีขี้ผึ้ง ภาษีหม้อหวด ภาษีพริกไทย ภาษีปลาน้ำจืด ภาษีปลาน้ำเค็ม อากรรังนก ภาษีกึ่งแห้ง

๓. กรมพระกลาโหม ได้คุมอากรสุรารุงเทพฯ อากรบั้งข้าวหมาก ภาษีน้ำอ้อยเหลว ภาษีกระทะ ภาษีเหล็กก้อน ภาษีเหล็กหล่อ ภาษีถ่าน อากรรังนก (เฉพาะเมืองสงขลาและเมืองตรัง)

๔. กรมมหาดไทย ได้คุมภาษีเรือโรงงาน ภาษีมืดเรือไกลน ภาษีหีบฝ้าย ภาษีละคร ภาษีไม้ไผ่ ภาษีขุง

๕. กรมพระคลังในซ้าย ได้คุมอากรนาเกลือ อากรน้ำผึ้ง ภาษีหนู

๖. กรมพระคลังในขวา ได้คุมสมพัตสรยาสูบ ๒๓ เมือง ภาษีถ่านไม้ไผ่

๗. กรมท่ากลาง ได้คุมสมพัตสรพริกไทย ภาษีไหม ภาษีไม้ไผ่ป่า ภาษีจาก อากรรักษาเกาะ อากรป่าผึ้ง (หัวเมืองชายทะเลตะวันออก) ภาษีไม้กระดาน ภาษีเบ็ดเสร็จ ภาษีฝาง

๘. กรมพระคลังราชการ ได้คุมอากรสวน ๑๐ เมือง ค่าจองสวนภาษีได้ ภาษีชัน ภาษีน้ำมันยาง ภาษีพิน

๙. กรมท่าซ้าย ได้คุมภาษีเกลือ ภาษีไม้เครื่องเรือ

๑๐. กรมนา มีหน้าที่เก็บค่านา^{๔๕}

ทั้ง ๑๐ กรมข้างต้นได้ชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “เจ้าจำนวน” เจ้าจำนวนเป็นผู้รับเงินจากเจ้าภาษีนายอากร แล้วนำส่งกรมพระคลังมหาสมบัติ ถ้าเจ้าภาษีนายอากรไม่นำเงินมาส่งเมื่อถึงเวลาตามที่กำหนดไว้ ก็เป็นหน้าที่ของเจ้าจำนวนจะต้องตักเตือนต้องเร่งรัดเอามาให้ได้ นอกจาก ๑๐

^{๔๔} สุทธิพันธ์ จุทรานนท์. “การเก็บภาษีอากรและผลกระทบทต่อสังคมไทย พ.ศ.๒๔๑๖-๒๔๗๕.” วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๒๕, หน้า ๑๑๓.

^{๔๕} ข้อมูลจากบัญชีภาษีอากร พ.ศ.๒๔๑๕ ช่างใน ชัย เรืองศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.๒๓๕๒ - ๒๔๕๓: ด้านเศรษฐกิจ (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๒), หน้า ๒๒๖-๒๒๗.

กรมช่างต้นนี้แล้ว ยังปรากฏมีอีก ๓ กรมที่เป็นเจ้าจำนวนด้วยเหมือนกัน คือ ๑. กรมพระสุรัสวดี มีอำนาจคุมการเก็บและรวบรวมเงินค่าราชการ ๒. กรมพระนครบาล มีอำนาจหน้าที่เก็บเงินผูกปีคนจีน และ ๓. กรมส่วย มีอำนาจหน้าที่รับของส่วยและจัดเก็บเงินส่วย แต่ทางการถือว่าค่าราชการเงินผูกปี และส่วย ไม่ใช่ภาษีอากรจึงไม่ระบุไว้ในบัญชีภาษีอากร แม้จะเป็นเงินรายได้แผ่นดินด้วยก็ตาม^{๔๖}

ปัญหาสำคัญของการเก็บภาษีก่อนปีพ.ศ.๒๔๑๖ นอกจากจะเป็นวิธีการเก็บที่กระจายอยู่ตามกรมกองแล้ว ยังปรากฏปัญหาอันเนื่องจากเจ้าภาษีนายอากรหรือผู้ประมูลภาษีอากร มักนำเอาเงินที่จะต้องจ่ายให้กับรัฐบาลไปใช้ในการหมุนงำกำไรจากการค้าหรือการลงทุนอย่างอื่น ความสามารถในการโอนเงินรัฐบาลของเจ้าภาษีนายอากรนั้น ก็นับเป็นปัญหาที่เรื้อรังมานานก่อนหน้านั้นแล้ว^{๔๗} หรือราชการพิพัฒนาตั้งขึ้นโดยรวมหน่วยงานสำคัญที่เป็นเจ้าจำนวนเข้าไว้ด้วยกันคือ รวมกรมพระคลังมหาสมบัติ กรมพระคลังสินค้า กรมพระคลังราชการ กรมพระคลังในซ้าย และกรมพระคลังในขวามาอยู่ในบังคับบัญชาอย่างใกล้ชิดของคณะกรรมการหรือราชการพิพัฒนา ซึ่งมีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลากรมพระบำราบปรปักษ์เป็นประธาน ส่วนกรมอื่น ๆ นั้น เสนาบดีกรมทำถือว่าไม่มีอำนาจหน้าที่เกี่ยวข้องกับการจัดเก็บภาษีอากรแยกขาดออกจากหน่วยงานกลางอีกต่อไป^{๔๘}

ต่อมาได้เพิ่มอำนาจหน้าที่ของกรมพระคลังมหาสมบัติให้มากขึ้น พร้อมกับยกฐานะขึ้นเป็นกรมใหญ่ในปีพ.ศ.๒๔๑๘ เทียบเท่ากับกรมที่มีขุนนางระดับเสนาบดีเป็นผู้บังคับบัญชาเรียกทับศัพท์ว่า "มินิสเตอออฟฟิแนนซ์" แต่ยังเป็นแต่เพียงขุนนางอธิบดีเท่านั้น พระราชบัญญัติปรับปรุงกรมพระคลังมหาสมบัติ จ.ศ.๑๒๓๗ (พ.ศ.๒๔๑๘) ได้ให้อำนาจแก่อธิบดีกรมพระคลังมหาสมบัติในการเร่งรัดเจ้าจำนวนกรมต่าง ๆ ทั้งที่อยู่ในสังกัด เช่น กรมพระคลังสินค้า และนอกสังกัด เช่น กรมทำ ให้ส่งเงินที่ยังขาดยังคงอยู่ให้ครบภายใน ๑๕ วัน ทั้งยังมีอำนาจเรียกตัวเจ้าพนักงานคลังของกรมต่าง ๆ มาสอบสวนในส่วนที่เกี่ยวกับงานภาษีอากรอีกด้วย^{๔๙}

รัฐบาลได้ขยายอำนาจหน้าที่แก่กรมพระคลังมหาสมบัติมากขึ้นเป็นลำดับ จนในที่สุดรัฐบาลก็ยกฐานะกรมนี้ขึ้นเป็นกระทรวงเมื่อวันที่ ๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๓ เจ้ากระทรวงมีตำแหน่งเป็นเสนาบดี ส่วนเจ้ากรมก็เลื่อนขึ้นเป็นอธิบดีกรมทุก ๆ กรม กระทรวงพระคลังมหาสมบัติมีกรมเจ้าจำนวนทำหน้าที่จัดเก็บภาษีอากร ๕ กรมดังนี้

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๗.

^{๔๗} โปรดดูรายละเอียดใน ญาดา ประภาพันธ์. "ระบบเจ้าภาษีนายอากร สมัยกรุงเทพฯ ยุคต้น." วิทยานิพนธ์ปริญญาเศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาเศรษฐศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๙.

^{๔๘} ชัย เรื่องศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๔๕๓: ด้านเศรษฐกิจ หน้า ๒๓๐.

^{๔๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๑- ๒๓๒.

๑. กรมสรรพากร มีหน้าที่เก็บเงินอากรต่าง ๆ บรรดาซึ่งเก็บจากการให้ใบอนุญาต มีอากรสุรา อากรฝิ่น อากรบ่อนเบี้ย

๒. กรมสรรพภาษี มีหน้าที่เก็บเงินภาษีอากรชั้นในบรรดาซึ่งเก็บจากการชักภาษี มีภาษีเสา ภาษีน้ำตาล ภาษีเกลือ และภาษีไม้ขนสัก

๓. กรมส่วย มีหน้าที่ถือบัญชีเร่งเงินค่าธรรมเนียมจากกรมต่าง ๆ เช่น เงินพินัยหลวงตามศาล เงินค่าธรรมเนียม และเงินผูกปีคนจีน

๔. กรมอากรที่ดิน มีหน้าที่เก็บเงินอากรค่าที่ดิน มีอากรสมพัตสร อากรค่าน้ำ อากรนาเกลือ

๕. กรมศุลกากร มีหน้าที่เก็บเงินภาษีขาเข้า ภาษีขาออก บรรดาซึ่งเก็บจากผู้บรรทุกสินค้าเข้าออกในและนอกพระราชอาณาเขต^{๕๐}

ส่วนกรมอื่นที่ไม่ใช่เจ้าจำนวนที่เข้าสังกัดกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ได้แก่ กรมพระคลังกลาง กรมสารบาญชี กรมตรวจ กรมเก็บ (มีหน้าที่รักษาเงินทอง เพชรพลอย เครื่องรูปพรรณ) กรมพระคลังข้างที่ (มีหน้าที่จัดการเงินในพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว) กรมกษาปณ์สิทธิกา (มีหน้าที่ทำเงินตรา) กรมงานพิมพ์บัตร (มีหน้าที่ทำเงินกระดาษและตัวตรา) กรมราชพัสดุ (มีหน้าที่รักษาพัสดุ ซื้อขายใช้ในราชการ รับและจ่ายของส่วย และจัดการห้างหลวง)^{๕๑}

ข้อนำสังเกตเกี่ยวกับการจัดตั้งและปฏิบัติงานของกระทรวงพระคลังมหาสมบัติมีอยู่อย่างหนึ่งคือ ภาษีอากรต่าง ๆ ที่เคยประมุขให้มีคนผูกขาดไปจัดเก็บมาส่งรัฐบาลนั้น ได้ถูกเปลี่ยนมือมาอยู่ในความดูแลรับผิดชอบของเจ้าจำนวนในกรมสังกัดของกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ นับเป็นวิธีที่มีประสิทธิภาพในการยึดคืนอำนาจหน้าที่ในการจัดเก็บภาษีอากรมาเป็นของหน่วยงานรัฐ กลายเป็นผลงานและความสำเร็จสำคัญในสมัยรัชกาลที่ ๕ แต่ไม่ได้หมายความว่า การผูกขาดภาษีอากรจะหมดสิ้นไป เพียงแต่เปลี่ยนมือมาเป็นหน่วยงานของรัฐเองเท่านั้น

ผลกระทบยังคงตกหนักอยู่ที่ไพร่ราษฎร เมื่อมีหน่วยงานที่มีประสิทธิภาพในการจัดเก็บมากขึ้น การหลบเลี่ยงเหมือนกรณีที่เคยทำกันมาก่อน ก็เป็นไปอย่างยากลำบากมากขึ้น การกดดันจากชั้นบนลงชั้นล่างเป็นทอด ๆ ในสายงานด้านภาษีอากร ส่งผลให้ขุนนางทั้งส่วนกลางและท้องถิ่นต้องถูกบีบคั้นให้เข้าถึงทรัพยากรและไพร่ราษฎรมากขึ้นเป็นลำดับ โดยเฉพาะหัวเมืองท้องถิ่นที่อยู่ห่างไกลออกไป ซึ่งไม่มีหลักประกันในการที่จะไม่ให้ชนชั้นนำท้องถิ่นต้องกระทำการบีบคั้นต่าง ๆ นานาแก่ไพร่ราษฎร เพื่อให้ได้มาซึ่งภาษีอากรและส่วยต่าง ๆ ครบตามต้องการของกรุงเทพฯ^{๕๒}

^{๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๒-๒๓๓.

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๓.

^{๕๒} โปรดดูรายละเอียดใน ชุมพล แนวจำปา. "การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ.๒๔๔๓-๒๔๖๔."

วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๙.

กรณีหัวเมืองลาวล้านช้าง นอกจากระบบการจัดเก็บแบบใหม่นี้จะส่งผลกระทบต่อหัวเมืองอื่นแล้ว ยังมีการเก็บภาษีอีกประเภทที่ตกอยู่ในความรับผิดชอบของเจ้าผู้ครองนคร ที่ต้องจัดเก็บส่งไปให้กรุงเทพฯ คือ ภาษีขาเข้าขาออก ซึ่งจัดเก็บแบบร้อยละสามจากบรรดาพ่อค้าและนักเดินทาง ทั้งที่มาจากในท้องถิ่นและนอกพระราชอาณาเขต เช่น ชาวยุโรป เวียดนาม จีน ฯลฯ กรุงเทพฯ ควบคุมโดยการออกข้อบังคับควบคุมเข้มงวดและให้มีฎีกาใบเสร็จสำหรับเป็นหลักฐานการจัดเก็บได้ด้วย^{๕๓}

ภาษีชนิดนี้เข้มงวดมากขึ้นตั้งแต่ปีพ.ศ.๒๔๑๐ อันเป็นปีเดียวกับฝรั่งเศสได้สิทธิล่องเรือในแม่น้ำโขง หลังได้ดินแดนเขมรส่วนนอกไปจากสยามและเวียดนาม แต่มาหยุดชะงักในช่วงที่มีสงครามปราบฮ่อและกบฏตามแนวชายแดน (ทั้งบริเวณแดนต่อระหว่างเวียดนามกับเมืองเชียงขวางและเขมรกับจำปาศักดิ์) ในปีพ.ศ.๒๔๒๔ หลังจากปราบฮ่อครั้งที่ ๓ กองทัพสยามได้พยายามสร้างความเชื่อมั่นแก่พ่อค้าและนักเดินทางว่า จะได้รับความปลอดภัยในการเดินทางค้าขายในดินแดนล้านช้าง ซึ่งสยามถือเป็นพระราชอาณาเขต แต่ขณะเดียวกันในระหว่างปีพ.ศ.๒๔๒๔-๒๔๒๙ นั้นเองรัฐบาลสยามก็มักจะทำหนังสือตักเตือนเจ้าเมืองลาวให้กวดขันเก็บภาษีร้อยละสาม ทั้งยังกำชับข้าหลวงที่ขึ้นไปกำกับราชการหัวเมืองให้สอดส่องติดตามดูการเก็บภาษีดังกล่าวอีกด้วย^{๕๔}

ต่อมาในปีพ.ศ.๒๔๒๙ รัฐบาลสยามได้ทำสนธิสัญญากับฝรั่งเศสเกี่ยวกับเมืองนครหลวงพระบาง ในวันที่ ๗ พฤษภาคม พ.ศ.๒๔๒๙/ค.ศ.1886 ณ กรุงเทพฯ เนื้อความในสัญญาฉบับนี้เป็นหลักฐานยืนยันว่าฝรั่งเศสยอมรับอำนาจของสยามที่มีต่อหลวงพระบาง โดยระบุในข้อ ๓ ของสัญญาให้สยามสามารถเก็บภาษีร้อยละสามแก่คนในบังคับฝรั่งเศสที่เดินทางมาจากเวียดนามได้ ขณะเดียวกันฝรั่งเศสก็จะเก็บภาษีชนิดนี้กับคนในบังคับสยามที่เดินทางจากหลวงพระบางเข้าไปในเขตเวียดนามด้วยเช่นกัน ทั้งนี้ทั้งสองฝ่ายจะต้องมีหนังสือเดินทางที่ถูกต้องจึงจะยินยอมให้ผ่านเข้าไปในเขตแดนของอีกฝ่ายได้^{๕๕}

^{๕๓} นจข. ร.๕ (ม.ท.) เล่ม ๒๙ ลำดับที่ ๑๑๘ เมืองนครเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองนครลำพูน เมืองหลวงพระบางราชธานี เมืองนครจำปาศักดิ์ ว่าด้วยฎีกาใบเสร็จสำหรับการเก็บภาษีขาเข้าขาออก จ.ศ.๑๒๔๗ ; นจข. ร.๕ (ม.ท.) เล่ม ๒๙ ลำดับที่ ๑๑๙ ถึงข้าหลวงเจ้าเมืองกรมการ ว่าด้วยส่งฎีกาใบเสร็จสำหรับเก็บภาษีขาเข้าขาออก จ.ศ.๑๒๔๗.

^{๕๔} นจข. ร.๕ (ม.ท.) เล่ม ๒๘ ลำดับที่ ๑๔๙ ถึงพระยาพิไชยข้าหลวงเมืองหลวงพระบางให้ตรวจเก็บภาษีขาเข้าขาออกเบงเสจภาษีร้อยละสามตามข้อบังคับที่กรุงเทพฯ จ.ศ.๑๒๔๗ ; นจข. ร.๕ (ม.ท.) เล่ม ๒๘ ลำดับที่ ๑๔๗ เมืองหลวงพระบาง เมืองจำปาศักดิ์ ว่าด้วยให้ตรวจสินค้าแลกเปลี่ยนภาษีขาเข้าขาออกเบงเสจ จ.ศ.๑๒๔๗ ; นจข. ร.๕ (ม.ท.) เล่ม ๒๘ ลำดับที่ ๑๔๘ ถึงเจ้าเมืองท้าวเพี้ย ๖ เมืองให้ตรวจเก็บภาษีขาเข้าขาออกภาษีเบงเสจ จ.ศ.๑๒๔๗ ; นจข. ร.๕ (ม.ท.) เล่ม ๒๘ ลำดับที่ ๑๔๙ ถึงเจ้าเมืองท้าวเพี้ย ๓ เมืองให้ตรวจเก็บภาษีขาเข้าขาออกภาษีเบงเสจ จ.ศ.๑๒๔๘.

^{๕๕} "หนังสือสัญญาระหว่างพระเจ้ากรุงสยามกับพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสว่าด้วยเมืองหลวงพระบาง ทำ ณ กรุงเทพฯ วันที่ ๗ พฤษภาคม ค.ศ.๑๘๘๖." ใน กรมสนธิสัญญาและกฎหมาย กระทรวงการต่างประเทศ. หนังสือชุดประมวลสนธิสัญญา เล่ม ๒ พ.ศ. ๒๔๑๓ - ๒๔๖๒ (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการรวบรวมและจัดพิมพ์หนังสือชุดประมวลสนธิสัญญา กระทรวงการต่างประเทศ, ๒๕๑๒), หน้า ๑๐๖.

ส่วนการเก็บภาษีจากราษฎรหัวเมืองลาวนั้น พบว่า เริ่มมีการทดลองใช้ในเมืองนครราชสีมา ก่อนจะขยายไปยังหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ขึ้นไปจนถึงเมืองนครจำปาศักดิ์และหลวงพระบาง โดยเมืองนครราชสีมาถือได้ว่าเป็นแหล่งสะสมกำลังทหาร ฉะนั้น โพร่ราษฎรในสำมะโนครัวของเมือง จึงไม่ต้องเสียค่าภาษีอากรประจำปี แต่ต้องตอบสนองนโยบายของส่วนกลางในการเกณฑ์ โพร่เข้าสมทบเป็นทหารเมื่อเกิดการกบฏหรือศึกสงคราม หากผู้ใดไม่ปฏิบัติตามจะถูปรับภาษีเป็นเงิน ๖๒ บาท ส่วนในยามปลอดศึกสงครามหากเจ้านายเรียกตัวแล้วมิปฏิบัติตามผู้นั้นจะต้องจ่ายค่าปรับเป็นเงิน ๒ บาท ขณะที่หัวเมืองใกล้เคียงโดยรอบเมืองนครราชสีมา นั้น ก็ได้เริ่มมีการจัดเก็บภาษีประจำปีแบบรายตัวคนละ ๕ บาท^{๕๖}

ภาษีที่ดิน เรียกเก็บเป็นเงิน ๑ สลึงครึ่งต่อ ๑ ไร่ ที่ดินทำนาหลายเมือง ชาวจะต้องเก็บไว้ในยุ้งฉางเพื่อสนองความต้องการของทางราชการเมื่อยามจำเป็น จะมีข้าหลวงตัวแทนจากกรุงเทพฯ ขึ้นไปทำการรังวัดเก็บเงินค่าเช่าที่ เก็บข้าว เก็บพืชผลและของป่าหายากตามหมู่บ้านต่าง ๆ ค่าเช่าที่เมืองโคราชเก็บตามคำสั่งของกรุงเทพฯ (ระหว่างปีพ.ศ.๒๔๒๖-๒๔๒๗) ได้แก่ ที่เลี้ยงหมู ๒๖-๓๗ ชั่ง ที่สุบฝืน ๑๕๐ ชั่ง ที่เล่นการพนัน ๒๗๐ ชั่ง ที่ต้มเหล้า ๘๗ ชั่ง ที่ขายของต่าง ๆ เก็บตามขนาดเล็กใหญ่ต่างกันเป็น ๕ ชั่ง ๘ ชั่ง ๑๐ ชั่ง ที่บ้านที่เป็นร้านขายของเก็บ ๓๕ ชั่ง ที่ทำยาสูบ ๑๕ ชั่ง ที่ทำสวน ๔ ชั่ง ที่ทำนา ๕๕๐ ชั่ง เป็นต้น^{๕๗}

นอกจากนี้เจ้าของบ้านที่เป็นร้านขายของ ยังต้องเสียค่าภาษีอีก ๔ บาทต่อปี สำหรับหนึ่งห้องที่ทำการค้าขายในตัวเมือง ถ้าหากห้องที่ค้าขายนั้นมีร้านวางของขายยื่นออกมายังถนน ค่าภาษีจะเพิ่มขึ้นเป็น ๘ บาทต่อปี ร้านขายของของพวกพ่อค้าย่อยซึ่งไม่มีร้าน จะต้องจ่ายค่าภาษีระหว่าง ๑ สลึงถึง ๒ บาทต่อปี ส่วนพวกพ่อค้าซึ่งไม่มีร้านวางสินค้าขายของจำพวกผักปลาหรืออาหารการกินตามริมถนนทางการขณะนั้นยังไม่เรียกเก็บภาษีแต่อย่างใด^{๕๘} ทั้งนี้หากพ่อค้าเหล่านี้มาจากต่างเมืองก็จะต้องเสียค่าภาษีด่านให้กับเมืองก่อนเข้ามาค้าขายในเมืองอยู่ก่อนแล้ว

ส่วนการเก็บภาษีจากโพร่ราษฎรในหัวเมืองลาว นอกจากจักเก็บจากชนิดของสินค้าแล้ว ยังปรากฏการเรียกเก็บเป็นเงินจากหัวเมืองแล้วแต่ขนาดของเมืองว่าเป็นเมืองเล็กหรือเมืองใหญ่ เช่น เมืองใหญ่อย่างเมืองหนองคาย เมืองนครพนม เมืองสกลนคร เก็บเมืองละ ๓๐ ชั่งต่อปี เมืองขนาดกลางอย่างเมืองชนบท เมืองขอนแก่น เก็บเมืองละ ๒๐ ชั่งต่อปี เมืองขนาดเล็กอย่างเมืองกุมภวาปี

^{๕๖} เอเจียน แอมอนิเย (Etienne Aymonier). บันทึกการเดินทางในลาว ภาคสอง พ.ศ.๒๔๔๐ (Voyage dans le Laos Tome Deuxieme 1897). แปลโดย ทองสมุทรร โดเร และสมหมาย เปรมจิตต์. (เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๑), หน้า ๒๗๖.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๗.

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๘.

เมืองกมุทาไศรย เก็บเมือง ๑๐ ซึ่งต่อปี^{๕๕} ทั้งนี้มีเหตุจำเป็นเฉพาะหน้าที่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ทรงประสบเมื่อคราวขึ้นไปจัดราชการ ณ หัวเมืองลาวพวน ในปีพ.ศ.๒๔๒๙-๒๔๓๔ คือ เรื่องเงินเดือนข้าราชการในกองข้าหลวงกำกับที่รัฐบาลเป็นผู้จ่ายให้ประมาณ ๑๐๐ ซึ่งต่อปีนั้น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ทรงเห็นว่าเป็นภาระหนักแก่รัฐบาลมากไป จำเป็นต้องริเริ่มจัดเก็บผลประโยชน์จากหัวเมืองในรูปภาษีอากร แล้วแบ่งมาเป็นค่าใช้จ่ายของข้าราชการกองข้าหลวงกำกับ ดังที่ปรากฏในลายพระหัตถ์ที่ทรงมีมากราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีใจความสำคัญกล่าวว่:

“ด้วยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าข้าหลวงผู้ใหญ่ผู้น้อย ขึ้นไปรักษาราชการพร้อมด้วยข้าหลวงเก่าในหัวเมืองลาวพวนนั้น พระเดชพระคุณเป็นล้นเกล้าฯ หาที่สุดมิได้ พระราชทรัพย์ที่ต้องจำหน่ายพระราชทานข้าหลวงทั้งปวงปีหนึ่งนับด้วยร้อยซึ่งเป็นอันมาก ถ้าจะต้องขนเงินกรุงเทพฯ ขึ้นไปห่มเทออยู่ในเมืองลาวอยู่ตั้งนี้แล้ว ราชการก็จะต้องเดินเข้าไม่ทันการทันเวลาที่สมควรจะเป็นไปได้ จำเป็นต้องหาเงินในเมืองลาวให้พอที่จะเลี้ยงข้าหลวงและทะนุบำรุงบ้านเมือง ไม่ต้องเอาเงินกรุงเทพฯ ขึ้นไปใช้จึงจะได้ เงินที่จะจัดให้มีขึ้นนั้นในเมืองลาวทั้งปวงเดี๋ยวนี้ไม่มีภาษีอากร สิ่งใดมีแต่เงินส่วยอย่างเดียว เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า จะต้องจัดภาษีอากรตามสมควรแก่สิ่งที่ได้”^{๖๐}

โดยภาษีชนิดแรกที่จะให้มีขึ้นเป็นการทดสอบว่าผลจะเป็นเช่นใดนั้น ได้แก่ ภาษีสุรา ซึ่งเชื่อแนได้ว่ากองข้าหลวงจะได้เงินเป็นจำนวนมากพอแก่การจ่ายเงินเดือนแก่ข้าราชการ ในขั้นแรกพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ทรงมีคำสั่งให้ห้ามราษฎรไม่ให้ดื่มเหล้าเองเหมือนอย่างแต่ก่อน จะให้ผู้ว่าราชการเมืองในแต่ละเมืองต้มกลั่นสุร่าจำหน่ายแก่ราษฎร^{๖๑} เมื่อภาษีสุราประสบความสำเร็จก็ขยายไปให้มีภาษีชนิดอื่น ๆ ไปเรื่อย ๆ เฉพาะภาษีสุราที่จัดเก็บมาได้ในแต่ละเมืองนั้นก็ให้แบ่งออกเป็น ๒ ส่วนเท่า ๆ กัน ส่วนแรกให้เป็น “ส่วนกำไร” แก่เจ้าเมืองนั้น ๆ อีกส่วนให้เป็นของข้าหลวงผู้กำกับราชการเมืองนั้น ๆ เหตุที่ให้ปันส่วนเงินภาษีที่เก็บมาได้เช่นนี้ พระเจ้าน้องยา

^{๕๕} พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม. ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๗๔ เรื่องกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมเสด็จไปจัดราชการ ณ หัวเมืองลาวพวน กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๐๒ (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมอมรวงศ์วิจิตร พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม วันที่ ๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๐๒), หน้า ๓๙.

^{๖๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔.

^{๖๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙.

เธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ทรงเห็นว่าจะเป็นมาตรการโน้มนำให้ทั้งเจ้าเมืองกับข้าหลวงปฏิบัติราชการด้วยความเต็มใจ กล่าวคือ:

"เมื่อผู้ว่าราชการเมืองรู้สึกว่าจะเงินที่เหลือนอกจากของหลวงที่กำหนดแล้ว จะได้เป็นประโยชน์ของตนก็คงจะได้ตั้งหน้าคิดและจัดการนี้ให้สำเร็จโดยความเรียบร้อยอย่างเดียว ส่วนข้าหลวงนั้น... ที่จะให้ออกกำกับจัดการเหล่านี้ ถ้าจะให้เลือกเอาแต่คนที่ไว้ใจได้ เมืองก็หลายหัวเมือง หนทางห่างไกล แล้วต้องมานั่งอยู่เมืองละปี ๆ สิบปีการนี้ก็ยังไม่สำเร็จตลอดได้ จำเป็นต้องแต่งข้าหลวงมาก จึงสำเร็จได้โดยเร็ว ข้าหลวงเมื่อจะต้องแต่งมากแล้ว ผู้ที่ได้รับพระราชทานเงินเดือนเพียงสิบห้าบาทก็มี ถ้าใช้ห่างออกไปแล้วที่ไหนจะเว้นได้ คงจะต้องหาประโยชน์ในทางที่ทุจริต ถ้าหาประโยชน์ในทางทุจริตเข้าแล้ว โทษที่สุดเพียงประหารชีวิต ถึงคนคนนั้นจะตาย แต่การที่รู้บาปซึ่งจริงก็ตายด้วยเหมือนกัน คงนับว่าเสียชีวิตและเสียการด้วย เพราะฉะนั้นจึงจำเป็นต้องแก้ไขที่จะให้ได้แต่การอย่างเดียว คือให้ข้าหลวงได้รับผลประโยชน์ในผลที่ทำได้ด้วย คนก็ไม่เสียการก็ได้สำเร็จประโยชน์ เพราะอาศัยข้าหลวงได้ประโยชน์พอแก่การอยู่แล้วก็ตั้งหน้ารักษาการให้เรียบร้อยและรักษาประโยชน์ตนด้วย เมื่อข้าหลวงผู้ใดอยากจะทำความชอบให้พิเศษขึ้น เงินผลประโยชน์ที่ตนได้ส่วนแบ่งจะนำมาส่งเป็นเงินแผ่นดินก็คงได้รับความชอบความดีว่าผู้อื่นที่ไม่ได้ทำอย่างนั้น แล้วก็จะได้รู้บาปซึ่งจริงด้วย"^{๖๒}

เมื่อดำเนินการจัดเก็บภาษีอากรตามแนวทางข้างต้นไปได้ระยะหนึ่ง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ก็พบปัญหาอีกอย่างหนึ่งคือ เมืองใหญ่บางเมืองเช่น เมืองหนองคาย ปรากฏมีการจัดเก็บภาษีโดยเจ้าเมืองอยู่ก่อนแล้ว โดยที่กรมมหาดไทยไม่ได้รู้เห็นมาก่อนเลย ได้แก่ ภาษีเกลือเก็บ ๑๐ ชักหนึ่ง ภาษียาสูบเก็บ ๑๐ ชักหนึ่ง ภาษีปลาบึกเก็บ ๒๔ บาท ชัก ๔ บาท ปีใดได้ปลาน้อยก็เก็บ ๒๔ บาท ชัก ๑๖ บาท"^{๖๓} พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ทรงดำเนินการโดยละมุนละม่อมเพื่อหวังนำเอาผลประโยชน์จากภาษีอากรที่ได้ไปเข้าเป็นของหลวง เนื่องจากหนึ่งในเจ้าเมืองที่เก็บภาษีเอง คือ พระยาอุฎา เจ้าเมืองหนองคาย ขุนนางและราษฎรท้องถิ่นให้การนับถือเป็นอย่างมาก จึงทรงเสนอให้พระยาอุฎาผู้นี้รวมทั้งเจ้าเมืองคนอื่น ๆ มีส่วนได้

^{๖๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐ - ๔๑.

^{๖๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖.

ส่วนเสียกับภาษีที่จัดเก็บจากราษฎรเหมือนอย่างกรณีภาษีสุรา ไว้เมื่อพระยาอุคมาเสียชีวิตไป เพราะแก่ชรามากแล้ว ก็ค่อยดำเนินการให้รัฐบาลที่กรุงเทพฯ จ่ายเงินผลประโยชน์แก่เจ้าเมือง กรมการในอัตราเพียงเจ้าเมืองปีละ ๓๖ ชั่ง อุปฮาด ๒๔ ชั่ง ราชวงศ์ ๑๘ ชั่ง ราชบุตร ๑๒ ชั่ง รวมเป็นเงิน ๙๐ ชั่ง กรมการผู้น้อยอีกประมาณ ๒๔ ชั่ง^{๖๔} ทั้งนี้ทรงให้ความเห็นที่จะต้องทำดังนี้ก็เพราะเหตุว่า:

“ผู้ที่ไปเก็บยกเอาไว้เสียบ้างแต่ก็ไม่รู้เท่า ยังฝันว่าได้อยู่เท่านั้นเอง ภาษีเหล่านี้จะเก็บเอาเป็นของหลวงเสียให้สิ้นเชิงที่เดียวก็ได้ เพราะแต่ก่อนเป็นการลักเก็บจะถือเอาว่าเป็นผลประโยชน์โดยตรงไม่ได้ แต่ที่พระยาอุคมาคนนี้เป็นที่ราษฎรนับถือเชื่อฟังอยู่ แต่เกลียดก็เกลียด ถ้าจะเปรียบเทียบตามน้ำใจราษฎรที่นับถือและเกลียดเหมือนกับพระยาจัททันต์ ถ้าเข้าไปเหยียบไรเหยียบนาฎาหัก เรือกหักสวนก็เก่า ถ้าใครไปเลื่อยงาก็โกรธ การเป็นดังนี้ จึงต้องแบ่งผลประโยชน์ให้ตามที่เคยได้”^{๖๕}

เมื่อเจ้าเมืองและกรมการเมืองได้มีส่วนแบ่งในผลประโยชน์ การจัดเก็บภาษีอากรก็เป็นไปได้ อย่างราบรื่น ดังปรากฏว่า “การที่จะเลิกเก็บเงินส่วยจะเก็บเป็นภาษีอากรแทนนั้น ดูเป็นที่ชื่นชมยินดี...”^{๖๖} เนื่องจากไม่เป็นการเลื่อยงา “พระยาจัททันต์” (ช้างใหญ่) ดังที่ทรงเปรียบเปรยข้างต้น ทั้งนี้โดยมุ่งหวังจะให้กรมการเมืองมีส่วนได้ส่วนเสียในเงินภาษีเช่นนี้หมดไปเพียงชั่วคราวเท่านั้น กล่าวคือเมื่อเจ้าเมืองและกรมการเมืองที่ได้ผลประโยชน์ส่วนนี้เสียชีวิตไปจะไม่มีการสืบทอดสิทธิในการแบ่งส่วนเงินภาษีนี้แต่อย่างใด ให้รับเพียงเงินเดือนจากส่วนกลางเท่านั้น นอกจากเจ้าเมืองและกรมการเมืองแล้ว พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ยังทรงพบว่ายังมีอีกกลุ่มหนึ่งที่เป็นปัญหาในการจัดเก็บผลประโยชน์ คือ กลุ่มคนจีน จึงเสนอให้มีการผูกปัดคนจีนในหัวเมืองลาว ดังความต่อไปนี้:

“อนึ่ง จีนซึ่งออกมาตั้งค้าขายอยู่ในเขตแขวงหัวเมืองลาวตะวันออกมีเป็นอันมาก การหาเลี้ยงชีวิตก็รวดเร็วคล่องแคล่วกว่าลาวมีแต่เอาไรต์เอาเปรียบคนในพื้นที่บ้านพื้นเมือง จะพรรณนาไปก็ยืดยาวนัก เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าควรจะให้ผูกปัด ถ้าทรงพระราชดำริเห็นชอบตามที่กราบบังคมทูลพระกรุณาแล้ว ขอรับ

^{๖๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗.

^{๖๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖ - ๕๗.

^{๖๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖.

พระราชทานให้มีตราขึ้นไปผูกปี จะได้จัดการฉลองพระเดชพระคุณให้เป็นการ
เรียบร้อย”^{b๗}

สำหรับการอธิบายต่อไพร่ราษฎรนั้น เหตุเบื้องหลังการที่ต้องเสียภาษีอากรและส่วยต่าง ๆ
ดังรายละเอียดข้างต้น เดิมปัญญาชนของชนชั้นนำอธิบายด้วยแง่มุมเรื่องของพระบรมโพธิสมภาร
แต่พอตกถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ ถูกอธิบายด้วยแง่มุมของ “พระราชอาณาเขต” อย่างชัดเจน เช่นที่
สมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพทรงอธิบายให้ความชอบธรรมแก่การรัษฎากรจากไพร่
ราษฎรว่า เพราะ “ราษฎรทำมาหากินในพระราชอาณาเขต...”^{b๘} การเข้ามามีบทบาทจัดการปัญหา
การเก็บภาษีอากรด้วยพระองค์เองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวผ่านการตั้ง
หน่วยงานสำคัญอย่างหอรัษฎากรพิพัฒน์และกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ถือเป็นเรื่องใหม่ไม่
ปรากฏมาก่อนหน้านั้น สมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพก็ทรงให้อรรถาธิบายสร้างความชอบ
ธรรมแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยเหตุผลบนความจริงของยุคสมัยที่ว่า:

“เพราะพระเจ้าแผ่นดินกรุงไทยสืบมาแต่โบราณองค์ใดองค์หนึ่ง ซึ่งจะมี
บุญญาธิการเหลือล้นนัก จนถึงขุนคลังแก้วมีทิพยจักขุเห็นทรัพย์แผ่นดินหยิบเอา
ทรัพย์ในแผ่นดินขึ้นมาถวายได้ทุกขณะเวลา เหมือนขุนคลังแก้วของบรม
จักรพรรดินั้นก็ดี และจะมีบุญฤทธิ์วิเศษยิ่ง จนบันดาลหน้าฝนแก้ว ๗ ประการ ให้
ตกลงมาได้ดังพระนฤทัยปรารถนา เหมือนพระเจ้ามันธาดุราชแลพระเพสยันดรก็
ดี หามีไม่แต่สักพระองค์หนึ่ง”^{b๙}

ไม่ใช่แต่เฉพาะกรณีสมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพเท่านั้น ที่อธิบายให้เหตุผลและ
ความหมายของการเก็บภาษีอากรด้วยมุมมองเช่นนี้ เมื่อมองย้อนกลับไปก่อนหน้านั้น
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงให้ความเห็นไว้ในทำนองเดียวกันนี้เช่นกัน - ดังตัวอย่าง
จาก “ประกาศพิมพ์โฆษณาพิทักษ์ภาษีอากร” เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๘๗ มีใจความสำคัญหนึ่งที่
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้เหตุผลของการออกประกาศฉบับนี้ว่า:

“พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทุก ๆ พระองค์ ซึ่งได้เสด็จเถลิงถวัลยราช
สมบัติครอบครองแผ่นดินอาณาประชาราษฎร์มาแต่ก่อน ก็ได้อาศัยใช้เงินภาษี

^{b๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๙.

^{b๘} สมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพ. “ตำนานภาษีอากรบางอย่าง.” หน้า ๑๙๓.

^{b๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๕.

อาการต่าง ๆ ที่เรียกว่าพระราชทรัพย์เป็นกำลังราชการแผ่นดิน ถ้าไม่มีเงินภาษี
อาการแล้วก็ไม่อาจจะดำรงรักษาแผ่นดินให้เป็นสุขได้ เพราะฉะนั้นจึงได้มีธรรมเนียม
นิยมให้เรียกภาษีอากรกับราษฎรตามพิภพตามทุกวันนี้”^{๗๐}

แน่นอนว่า การปฏิเสธและให้ความเห็นในเชิงวิพากษ์วิจารณ์อย่างมากต่อหลักไตรภูมิเช่นนี้
ย่อมไม่มีทางจะเกิดขึ้นได้ในช่วงก่อนหน้าสมัยรัชกาลที่ ๔ และหากเกิดขึ้นก็จะก่อผลข้างเคียง
แตกต่างจากที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมทั้ง
ปัญญาชนของชนชั้นนำยุคเดียวกับพระองค์ได้กระทำกัน ทั้งนี้สืบเนื่องจากในยุคสถาปนาพระราช
อาณาเขตนั้น ความเป็นสถาบันของพระมหากษัตริย์สยามไม่ได้อยู่ที่การเป็นจักรพรรดิราชหรือพระ
โพธิสัตว์ตามคติความเชื่อทางพุทธศาสนาแบบจารีตอีกต่อไปแล้ว แต่อยู่ที่การเป็นกษัตริย์ของเขต
แดนบนพื้นโลกและผู้คนหลากหลาย แม้จะอ้างความสืบเนื่องกับระเบียบแบบแผนของโลกจารีต
หรือแม้จะอ้างความชอบธรรมของการมีอำนาจโดยยึดโยงกับความสำเร็จในการขยายอำนาจของ
อดีตจักรพรรดิราชก็ตาม แต่ทุกอย่างก็เปลี่ยนไปอย่างรอบด้านตามความเปลี่ยนแปลงของโลกยุค
นั้นไปแล้ว

^{๗๐} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พุทธศักราช ๒๓๙๔ - ๒๔๐๔ อ้างแล้ว, หน้า ๑๓๓ - ๑๓๔.

ภาพ 13. กองข้าหลวงสยามที่เมืองหนองคาย

(ที่มา: Cupet, 1999: 238)

การแต่งตั้งเจ้าเมืองและขุนนางกรมการเมืองนครหลวงพระบาง

การแต่งตั้งเจ้าเมืองและขุนนางกรมการเมืองนครหลวงพระบาง รวมทั้งเมืองสำคัญอื่น ๆ เช่น เมืองนครจำปาศักดิ์ หัวพันห้าทั้งหก เมืองแก่ง เมืองไล เมืองพวน ไม่ใช่เรื่องที่ทำได้ง่าย ๆ เพราะหากถือตามจารีตปฏิบัติแบบเก่าอย่างเคร่งครัดแล้ว สถานะการเป็น "หัวเมืองประเทศราช" ของบ้านเมืองเหล่านี้ย่อมหมายถึงการมีสิทธิอำนาจของตนเองที่จะกำหนดตัวผู้เข้าดำรงตำแหน่งสำคัญดังกล่าวนี้ด้วย กรุงเทพฯ จะทำการควบคุมและแทรกแซงได้อย่างหละหลวมก็โดยผ่านการเรียกเก็บเครื่องราชบรรณาการอีกต่อหนึ่ง^{๑๑} แต่ประเด็นปัญหานี้เป็นเรื่องง่ายมากขึ้นเมื่อล่วงเข้าสู่ยุค

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน ธวัชชัย ไพบูลย์. "ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับอาณาจักรหลวงพระบาง เวียงจันทน์ และจำปาศักดิ์ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๕."

สถาปนาพระราชอาณาเขตสยาม เพราะถือว่าบ้านเมืองเหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งของพระราชอาณาเขตที่ต้องควบคุมดูแลอย่างใกล้ชิด ทั้งนี้ก็ด้วยความยินยอมสมัครใจของชนชั้นนำท้องถิ่นเองเป็นสำคัญ

กระนั้นก็ตาม การตัดสินใจเลือกตัวผู้เข้ารับแต่งตั้งก็ยังไม่ใช่ว่าเรื่องที่ทำได้โดยพระราชอัชฌาไศรยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่กรุงเทพฯ เพราะต้องเลือกผู้ที่ "เหมาะสม" ทั้งในสายตาของฝ่ายสยามและล้านช้าง ฝ่ายสยามต้องการคนที่ซื่อสัตย์มีความจงรักภักดีต่อสยาม มีสติปัญญาทำงาน และต้องไม่อ่อนแอจนบ้านเมืองระส่ำระสายหรือถูกข้าศึกถูกรานได้ง่าย ขณะเดียวกันก็ต้องเป็นคนที่เจ้านายและขุนนางลาวส่วนมากยอมรับและพร้อมปฏิบัติตามที่มอบหมาย แน่แน่นอนว่าคนที่จะขึ้นเป็นเจ้าเมืองในรัฐล้านช้างส่วนมากตามระบบอาญาสี่แล้ว ล้วนแต่ผ่านประสบการณ์การบริหารในตำแหน่งรอง ๆ มาแล้ว เช่น เคยเป็นเจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ หรือเจ้าราชบุตร มาก่อน จึงรู้ระบบการบริหารและระเบียบปฏิบัติราชการในขณะนั้นอยู่พอสมควร การแต่งตั้งเจ้าเมืองและขุนนางกรมการเมืองล้านช้างโดยกษัตริย์สยามที่มักจะไม่ประสบปัญหาเรื่องการยอมรับของชนชั้นนำท้องถิ่นจึงเป็นสิ่งสะท้อนการรับรู้ของชนชั้นนำสยามที่มีต่อ "การเมืองภายใน" ของท้องถิ่นล้านช้างเป็นอย่างดี^{๑๒}

ระยะแรกการแต่งตั้งเจ้าเมืองและขุนนางท้องถิ่นในดินแดนล้านช้าง รวมศูนย์อยู่ที่เมืองหลวงพระบาง การสิ้นพระชนม์ของเจ้าจันทรเทพประภาคุณ (เจ้ามั่ง) ผู้ครองนครหลวงพระบาง เมื่อปีพ.ศ.๒๔๑๕ ทำให้สยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีโอกาสแทรกแซงการเมืองในราชสำนักหลวงพระบาง ด้วยการแต่งตั้งเจ้าอุ่นคำที่เคยมาพำนักอยู่ในกรุงเทพฯ ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ให้เป็นผู้ครองนครหลวงพระบางสืบต่อจากเจ้าจันทรเทพประภาคุณ (เจ้ามั่ง) ทรงพระราชทานนามว่า "เจ้ามหินทรเทพนิภาธร วรวิสุทธิธรรมสัตยา มหาประเทศาธิบดี ศรีสัตนาคนนุตตุมเกษตรธาธิฐาน ประชานุบาลมลาวพงษ ดำรงนครหลวงพระบางราชธานี เจ้านครหลวงพระบาง"^{๑๓}

สาเหตุที่เลือกเจ้าอุ่นคำนั้น ประกาศแต่งตั้งที่มีไปพร้อมกับการส่งเจ้าอุ่นคำกลับคืนยังหลวงพระบาง ระบุเหตุผลไว้ว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "ทรงพระราชดำริเห็นว่า เจ้าอุปราชอุ่นคำซึ่งเปนบุตรเจ้านครหลวงพบางมั่ง มีเชื้อสายสืบตระกูลวงษดำรงมาช้านานหลายชั่วบุรุษแล้ว บัดนี้มีชนมาญเจริญวัย เป็นผู้ใหญ่กว่าเจ้านายญาติวงษในนครหลวงพระบาง และมีสติปัญญารอบรู้ในราชการสมควรเป็นผู้ใหญ่ ครอบครองรักษาอาณาเขต ทำนุบำรุงบ้านเมืองให้มี

^{๑๒} สุวิทย์ ธีรศาสตร์. "การปกครองลาวสมัยเป็นประเทศราชของไทย ค.ศ.1779-1893." มนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์ ปีที่ ๑๗ ฉบับที่ ๓ (เมษายน - มิถุนายน ๒๕๔๓), หน้า ๑๑๑ - ๑๒๓.

^{๑๓} นสข. จ. ร.๕ มัดที่ ๒๖๔ เล่มที่ ๒ ประกาศสถาปนาเจ้าอุ่นคำขึ้นเป็นผู้ครองนครหลวงพระบาง จ.ศ.๑๒๓๔.

ความเกษมสมบูรณเจริญขึ้นต่อไปได้ จึงมีพระบรมราชโองการมา ณ พับนทูลสุสิงหนาทดำรัสสั่ง ให้
สรุว์ปนาเจ้าอุปราชอุ้นคำ ขึ้นเป็นเจ้าครองนครหลวงพบาง^{๑๔}

พร้อมกันนั้น ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเจ้านายชั้นสูงในลำดับถัดไปตามระบบ
อาญาสี่ของธรรมเนียมการปกครองล้านช้าง^{๑๕} โดยเน้นเลือกจากบุคคลเชื้อสายใกล้ชิดกับเจ้าอุ้นคำ
ได้แก่ ทรงแต่งตั้งเจ้าคำสุก บุตรเจ้าอุ้นคำ ให้เป็น "เจ้าราชบุตร" เมืองหลวงพระบาง ตั้งนายแก้ว
เมืองมา บุตรเจ้าอุปราชมหาพรหม ให้เป็น "เจ้าราชวงศ์" ตั้งเจ้าราชวงศ์คนเก่าแต่ครั้งเจ้าจันทร์
เทพประกาศคุณ (เจ้ามั่ง) เลื่อนขึ้นเป็น "เจ้าอุปราช"^{๑๖} ส่วนตำแหน่ง "เจ้าราชภาคินาย" นั้น ไม่
ปรากฏมีหลักฐานว่ามีการแต่งตั้งขึ้นในคราวเดียวกันนี้แต่อย่างใด ซึ่งนั่นก็แสดงว่าตำแหน่งดังกล่าว
ยังไม่มีเปลี่ยนแปลงไปจากรัชกาลก่อน

ในคราวเดียวกันนี้เอง ยังปรากฏมีการแต่งตั้งเพิ่มเติมในตำแหน่ง "เจ้าราชสัมพันธ์" แก่เจ้า
พรหมมา ให้ทำหน้าที่ช่วยราชการเจ้านครหลวงพระบาง โดยเน้นย้ำเหตุผลว่า ผู้ดำรงตำแหน่งนี้
จะต้อง "รักษาความซื่อสัตย์สุจริตต่อกรุงเทพมหานครตามอย่างธรรมเนียมผู้ที่อยู่ในตำแหน่งเช่นนี้"^{๑๗}
ต่อมาในปีพ.ศ. ๒๔๒๔ จึงมีการเปลี่ยนแปลงผู้ดำรงตำแหน่ง "เจ้าราชภาคินาย" เนื่องจากคนเดิม
สิ้นพระชนม์ โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ตั้งเจ้าบุญคง บุตรเจ้า
ราชวงศ์แก้วเมืองมา ให้ดำรงตำแหน่งดังกล่าวนี้^{๑๘} จึงเป็นอันยุติว่าตำแหน่งเจ้านายสำคัญของ
หลวงพระบางสมัยนั้นมาจากการแต่งตั้งของราชสำนักสยามทั้งสิ้น

อนึ่งควรกล่าวในที่นี้ด้วยว่า ราชธรรมเนียมการปกครองแบบอาญาสี่ของล้านช้างที่
ประกอบด้วย เจ้าชีวิตหรือเจ้าผู้ครองนคร เจ้าอุปราช (เจ้าอุปฮาด) เจ้าราชบุตร และเจ้าราชวงศ์
นั้น^{๑๙} ตกถึงยุคต้นรัชกาลที่ ๕ กลายเป็นเพียงตำแหน่งชั้นสูงที่ไม่มีอำนาจในตัวเองเหมือนแต่ก่อน
สำหรับคนลาวในท้องถิ่น ผู้ดำรงตำแหน่งข้างต้น อาจจะมีสถานะเป็นกษัตริย์หรือเป็น "เจ้า" อยู่
ดังเดิม แต่สำหรับสยามแล้ว ผู้ดำรงตำแหน่งข้างต้นถือเป็นแต่เพียงขุนนางท้องถิ่นภายในพระราช

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, ขีดเส้นใต้โดยผู้แต่ง.

^{๑๕} ดูรายละเอียดใน ทองพลุ ศรีจักร. พระราชธรรมเนียมล้านช้าง นครพนม: ม.ป.พ., ๒๔๗๙ (พิมพ์ในโอกาสปลงศพพญาสิริกาเวียง
ศรีจักร ในปีพ.ศ. ๒๔๗๙) ; ซึ่งดัดบทเนื้อหาสอดคล้องกับงานเขียนของขุนนางสมัยต้นรัชกาลที่ ๕ อย่างเช่น ขุนมหาวิไชย (จัน). "ลัทธิ
ธรรมเนียมคนชาติลาว." อุชิรญาณ เล่ม ๔ ตอน ๑๙ (เมษายน ร.ศ. ๑๑๕/พ.ศ. ๒๔๓๙), หน้า ๒๓๐๒ - ๒๓๑๒.

^{๑๖} หลข. จ. ร. ๕ มัดที่ ๒๖๘ เล่มที่ ๒ ประกาศสถาปนาเจ้าอุ้นคำขึ้นเป็นเจ้าผู้ครองนครหลวงพระบาง ร.ศ. ๑๒๓๔.

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๘} กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร. การแต่งตั้งขุนนางไทยในสมัยรัชกาลที่ ๕ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๑), หน้า ๑๐๖-
๑๐๗.

^{๑๙} หลวงผดุงแคว้นประจันต์ (จันทร์ อุตตรนคร). "ลัทธิธรรมเนียมราษฎรภาคอีสาน." ใน ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ภาค ๑ - ๖, หน้า ๑ -
๖๒ ; จารุบุตร เรื่องสุพรรณ. "ขนบธรรมเนียมประเพณีระบอบการปกครองของชาวอีสานสมัยเก่า." เอกสารประกอบการสัมมนา
ประวัติศาสตร์อีสาน ณ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม วันที่ ๑๖ - ๑๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๒๑, หน้า ๑ - ๔.

อาณาเขตของสยามเท่านั้น ไม่มีสิทธิอำนาจกระทำหน้าที่สำคัญระดับรัฐแต่ประการใด ขณะที่ระบบอาญาสี่ในเวลานั้นก็ได้ดำเนินมาจนถึงจุดเสื่อมถอย เนื่องจากอำนาจการควบคุมกำลังคนที่เคยมีมาแต่ครั้งยุคจารีตมักถูกแทรกแซงโดยชนชั้นนำสยามมาได้ช่วงเวลานึงแล้ว ก่อนที่จะถูกกระทบจากการปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาลเสียอีก^{๔๐}

เจ้านายและขุนนางท้องถิ่นเหล่านี้ได้รับการแต่งตั้งให้อยู่ในตำแหน่งตลอดชีวิต ถือเป็นผู้รับผิดชอบแทนราชสำนักกรุงเทพฯ ด้านภาษีอากร ความสงบเรียบร้อย การจัดบริการสาธารณะ ในด้านกฎหมายเจ้าเมืองและขุนนางเหล่านี้จะถูกปลดออกจากตำแหน่ง ก็ต่อเมื่อไม่ส่งค่าภาษีอากรทำการกบฏ หรือบีบบังคับไพร่ราษฎรมากเกินไป จะตัดสินประหารหรือทำการประหารชีวิตโดยไม่ได้รับพระบรมราชานุญาตจากพระเจ้าแผ่นดินสยามไม่ได้ และจะเก็บตัวนักโทษไว้ในคุกได้ไม่เกิน ๕ ปี ถ้าเกินกว่านั้นให้ส่งตัวไปยังหัวเมืองเอก^{๔๑} เพราะถือว่า "เจ้าชีวิต" และ "เจ้าแผ่นดิน" ที่แท้จริงนั้นอยู่ที่กรุงเทพฯ ไม่ใช่ในท้องถิ่นนั้น ๆ ด้วยเหตุดังนี้ เอเจียน แอมอนิเย (Etienne Aymonier) ผู้ซึ่งได้เดินทางสำรวจดินแดนล้านช้างตั้งแต่ปีพ.ศ.๒๔๑๕ จนถึงปีพ.ศ.๒๔๓๘ จึงได้เตือนรัฐบาลฝรั่งเศสเกี่ยวกับบทบาทการขยายอำนาจของสยามในดินแดนล้านช้างไว้อย่างตรงไปตรงมาว่า:

"ตั้งแต่เมื่อผมผ่านไป ทางราชสำนักบางกอกได้เข้าแทรกแซงในการปกครองลาวมากขึ้น เริ่มมีการขัดแย้งกันเพิ่มขึ้นเป็น ๒ เท่าในแนวคิดบ้า ๆ เกี่ยวกับการขยายอำนาจรัฐ... ฝรั่งเศสซึ่งถือเอาแม่น้ำใหญ่เป็นเขตการปกครองของตน นับได้ว่าได้รับสมบัติที่มีคุณค่าสูง ๒ เท่าของประเทศ ซึ่งพร้อมด้วยประชาชนที่เป็นเชื้อชาติคนอ่อนหวานและลูกดก พวกเราเองจะต้องเคารพขนบธรรมเนียมประเพณีพื้นเมืองทั้งหมด จะให้แก้ไขเปลี่ยนแปลงก็เพียงข้อเดียวคือการค้าทาส ซึ่งพวกเราจะต้องปราบปรามให้สำเร็จด้วยเกียรติและศักดิ์ศรี ขอวิงวอนให้ฝรั่งเศสจงขัดขวางลัทธิแห่งภัยพิบัตินี้ ถ้าไม่มีความเพ้อฝันที่จะเอาลาวเป็นเมืองขึ้นโดยผ่านพวกอานาม และให้รับรู้ด้วยว่าผลประโยชน์อันแท้จริงก็คือการรักษาความสมดุลอันดีระหว่างชนชาติที่ขึ้นกับฝรั่งเศส สรุปแล้วก็คือฝรั่งเศสต้องทำงานก็เพื่อประเทศฝรั่งเศสเอง เพราะการร่วมมือแบบมีขอบเขตของ

^{๔๐} ขอให้ดู อรรถ นันทจักร์. "สภาพทางสังคมและวัฒนธรรมของหัวเมืองอีสานก่อนและหลังการปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาล." เอกสารประชุมสัมมนาทางวิชาการเรื่อง "ภาษากับประวัติศาสตร์และความเคลื่อนไหวในวิชาประวัติศาสตร์ไทย" จัดโดยโรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวร่วมกับสมาคมประวัติศาสตร์, วันที่ ๑๖ - ๑๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๓๓.

^{๔๑} เอเจียน แอมอนิเย. (Etienne Aymonier). บันทึกการเดินทางในลาว ภาคหนึ่ง พ.ศ.๒๔๓๘ (Voyage dans le Laos Tom Premier 1895). แปลโดย ทองสมุท โคเร และสมหมาย เปรมจิตต์. (เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๓๙), หน้า ๑๑๑.

พวกเรา วันนั้นฝรั่งเศสก็จะอยู่โดดเดี่ยว และจะเผชิญหน้ากับพวกที่เข้า
ครอบครอง”^{๘๒}

เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในช่วงระหว่างปีพ.ศ.๒๔๓๔-๒๔๓๖ ซึ่งเป็นช่วงเวลาแห่งการเผชิญหน้า
กันทั้งทางทหารและการเมือง ระหว่างสยามในดินแดนล้านช้างกับฝรั่งเศสในดินแดนเวียดนามและ
กัมพูชา เป็นประจักษ์พยานที่ยืนยันว่า เอเจียน แอมอนิเย ได้กล่าวไว้ถูกต้องในประเด็นว่า การ
ขยายอำนาจของฝรั่งเศสมายังฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรอินโดจีน จะประสบปัญหาการต่อต้าน
อย่างแข็งขันจากสยามในฐานะเจ้าผู้ครองเขตแดนนี้มาก่อนแล้ว ไม่ใช่เพียงการที่ต้องขัดแย้งกับชน
ชั้นนำท้องถิ่นตามปกติธรรมดาของการขยายอำนาจลัทธิล่าเมืองขึ้นดังปรากฏในที่อื่นเท่านั้น^{๘๓}

การแต่งตั้งเจ้าเมืองและขุนนางกรมการเมืองนครจำปาศักดิ์

เมืองนครจำปาศักดิ์มีความสำคัญโดดเด่นขึ้น ภายหลังจากที่นครเวียงจันทน์ถูกเผาทำลาย
กลายเป็นเมืองร้าง แต่ก็ถูกควบคุมอย่างเข้มงวดหลังจากที่กบฏข่ากลุ่มสาเกิดโง้งเคยยกพลมาตีจน
แตกพ่าย ทำให้สยามเห็นความจำเป็นที่ต้องป้องกันเมืองไว้ โดยเฉพาะยิ่งเมื่อสยามต้องทำสงคราม
กับเวียดนาม ยิ่งทำให้จำปาศักดิ์กลายเป็นเมืองยุทธศาสตร์สำคัญทั้งทางการเมืองและการทหาร
การแต่งตั้งเจ้าเมืองและขุนนางที่ภักดีต่อสยามให้เข้าไปมีอำนาจปกครองนครจำปาศักดิ์ เกิดขึ้น
ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ เพราะถือเป็นภารกิจจำเป็นที่ต้องปูนบำเหน็จแก่คนลาวที่มีบทบาทช่วยสยาม
ปราบปรามกบฏข่ากลุ่มสาเกิดโง้ง

สมัยต้นรัชกาลที่ ๕ ทางการสยามได้สร้างความเป็นปึกแผ่นให้แก่นครจำปาศักดิ์ ด้วยการ
ยกบ้านใหญ่บางแห่งขึ้นเป็นเมือง แล้วโอนไปให้ขึ้นกับแขวงนครจำปาศักดิ์ พร้อมกับแต่งตั้งชนชั้น
นำท้องถิ่นจากบริเวณฝั่งตะวันตกของแม่น้ำโขงไปดำรงตำแหน่งสำคัญ เพื่อเป็นหลักประกันในการ
เก็บเกี่ยวผลประโยชน์ส่วยสาอากรให้แก่สยาม ทั้งยังจะช่วยควบคุมเจ้ายุติธรรมธร ผู้ครองเมืองนคร
จำปาศักดิ์ให้ไม่ให้เอาใจออกห่างหันไปเข้ากับเวียดนามอีกด้วย

โดยในปีพ.ศ.๒๔๑๕ ทางการสยามได้เริ่มแต่งตั้งคนของตนเองเข้าไปดำรงตำแหน่งสำคัญ
ในเขตจำปาศักดิ์ เช่น ให้พระศรีสกล เจ้าเมืองสกลนคร ไปดำรงตำแหน่งเป็นท้าวอินทิสาร เจ้าราช
วงศ์เมืองนครจำปาศักดิ์^{๘๔} ต่อมาในปีพ.ศ.๒๔๑๘ ทรงแต่งตั้งให้พระวิเศษสังจา เป็นพระนรงค์ลำ

^{๘๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๓-๑๑๔.

^{๘๓} กำพล จำปาพันธ์. “ล้านช้าง: จากหัวเมืองประเทศราชสยามถึงอาณานิคมฝรั่งเศส (พ.ศ. ๒๓๒๒ - ๒๔๓๖).” วารสารกระแส
อุดมศึกษา ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๖๔ (เมษายน ๒๕๕๒), หน้า ๓๕ - ๔๔.

^{๘๔} กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร. การแต่งตั้งขุนนางไทยในสมัยรัชกาลที่ ๕. หน้า ๒๔.

ภากัดดี เจ้าเมืองเซลำภา โดยโอนเมืองเซลำภาไปขึ้นเป็นแขวงเมืองนครจำปาศักดิ์^{๘๕} ให้เจ้าราชบุตรเมืองนครจำปาศักดิ์ เป็นเจ้าอุปราชเมืองนครจำปาศักดิ์ ให้เจ้าธรรมอนุรุท เป็นเจ้าราชบุตรเมืองนครจำปาศักดิ์^{๘๖} ปีเดียวกันนี้ (พ.ศ.๒๔๑๘) ทางการสยามได้ยกบ้านห้วยหิน ขึ้นเป็นเมืองสะพังภูมา ขึ้นแก่เมืองนครจำปาศักดิ์ ให้พระอุไทยราชวงษา เป็นที่พระราชฤทธิบริรักษ์ เจ้าเมืองสะพังภูมา^{๘๗}

ต่อมาในปีพ.ศ.๒๔๒๔ ได้ยกบ้านจันลานาโดมขึ้นเป็นเมือง ทรงพระราชทานนามว่า “เมืองโดมประดิษฐ์” ให้ขึ้นกับเมืองนครจำปาศักดิ์ พร้อมกันนั้นก็ได้แต่งตั้งพระรัตนเชือนขันธ นายกองส่วย ผู้มีความดีความชอบในราชการกองส่วย ให้เป็นพระดำรงสุริยเดช เจ้าเมืองโดมประดิษฐ์^{๘๘} และในปีพ.ศ.๒๔๒๘ ได้ยกบ้านเงินฆ้อง ขึ้นเป็นเมืองใหม่ ทรงพระราชทานนามว่า “เมืองธราปรีวต” ให้ขึ้นอยู่ในสังกัดแขวงเมืองนครจำปาศักดิ์ พร้อมกันนั้นก็ทรงแต่งตั้งให้หลวงนรา อดีตผู้ช่วยราชการเมืองเซลำภา ดำรงตำแหน่งเป็นที่พระยาภักดีศรีสิทธิสงคราม เจ้าเมืองธราปรีวต^{๘๙} และในปีเดียวกันนั้น (พ.ศ.๒๔๒๘) ก็ได้แต่งตั้งให้เจ้าศิริวัฒน์ บุตรเจ้ายุติธรรมธรร ผู้ครองนครจำปาศักดิ์ ดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าราชสัมพันธ์วงษ์เมืองนครจำปาศักดิ์ ส่วนตำแหน่งผู้ช่วยราชการเมืองนครจำปาศักดิ์นั้น ได้ตั้งให้เจ้าเกษ เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าศรีสุรราช เข้าดำรงตำแหน่งดังกล่าว^{๙๐} เป็นต้น

การแต่งตั้งหัวพันผู้รักษาเมืองหัวพันห้าทั้งหก

กลุ่มบ้านเล็กเมืองน้อยในแถบหัวพันห้าทั้งหก นับเป็นเมืองสำคัญที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ปราบปรามฮ่อและการกบฏของชาเป็นอย่างยิ่ง โดยสภาพทางภูมิศาสตร์ที่ประกอบด้วยเทือกเขาสูงสลับซับซ้อนและมีพรมแดนติดกับเวียดนาม-ฝรั่งเศส แม้จะเคยส่งบรรณาการแก่สยามผ่านทางหลวงพระบางมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ แต่ก็เพิ่งจะเข้ามาขึ้นต่อสยามจริง ๆ ก็ในสมัยต้นรัชกาลที่ ๕ และตำแหน่งเจ้าเมืองของบ้านเมืองแถบนี้ ถูกทำให้เป็นเครื่องบุนบำเหน็จแก่ชนชั้นนำท้องถิ่นที่มีบทบาทช่วยเหลือกองทัพสยามในคราวปราบปรามฮ่อและชา โดยปีพ.ศ. ๒๔๒๙ นับเป็นปีแห่งการตั้งเจ้าเมืองในเขตลาวเหนือบริเวณหัวพันห้าทั้งหก สิบสองจุไทย และการจัดการการประกาศกำหนด

^{๘๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙.

^{๘๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๐.

^{๘๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๒.

^{๘๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๘.

^{๘๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๖.

^{๙๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๗.

เขตแขวงเมืองต่าง ๆ แสดงสิทธิอำนาจว่าดินแดนเหล่านี้อยู่ภายใต้การปกครองของสยาม มีรายละเอียดดังต่อไปนี้:

(๑) ออกประกาศกำหนดเขตแขวงเมืองเชียงฆ้อ แต่งตั้ง "พระยาคุมพลพิทักษ์อุไทยธานี" ให้เป็นหัวหน้าผู้รักษาเมืองเชียงฆ้อ มีอาณาเขตครอบรวมเมืองเล็กเมืองน้อยจำนวน ๕ เมือง ได้แก่ ๑. เมืองยั้ง ๒. เมืองบัว ๓. เมืองดิ่ง ๔. เมืองปาน และ ๕. เมืองส้อง รวมทั้งตำบลบ้านเมืองเล็กเมืองน้อยในสังกัด ๕ เมืองนี้อีกจำนวนหนึ่ง^{๑๐}

(๒) ออกประกาศกำหนดเขตแขวงเมืองแวน แต่งตั้งให้ "พระพิทักษ์บุรพเขตร์" เป็นผู้รักษาเมืองแวน มีอาณาเขตครอบรวมเมืองเล็กเมืองน้อยอีกจำนวน ๒ เมือง ได้แก่ ๑. เมืองยอง และ ๒. เมืองฮาม^{๑๑}

(๓) ออกประกาศกำหนดเขตแขวงเมืองซอนไชยบุรี แต่งตั้ง "พระยาศรีสุมังคค์พงษาไชยบุรี" ให้เป็นหัวหน้าผู้รักษาเมืองซอนไชยบุรี มีอาณาเขตครอบรวมเมืองเล็กเมืองน้อยอีกจำนวน ๔ เมือง ได้แก่ ๑. เมืองยี่ด ๒. เมืองกุด ๓. เมืองเก้า และ ๔. เมืองเป้ว^{๑๒}

(๔) ออกประกาศกำหนดเขตแขวงเมืองไสย แต่งตั้ง "พระยาฮีสารจุไทยเทศชนะสงคราม" ให้เป็นหัวหน้าผู้รักษาเมืองไสย มีอาณาเขตครอบรวมเมืองเล็กเมืองน้อยอีกจำนวน ๘ เมือง ได้แก่ ๑. เมืองพูน ๒. เมืองล้วย ๓. เมืองนาฮาม ๔. เมืองเชียงแมน ๕. เมืองกำง ๖. เมืองจาด ๗. เมืองแหง และ ๘. เมืองเชียงบาน^{๑๓}

(๕) ออกประกาศกำหนดเขตแขวงเมืองชำใต้ แต่งตั้ง "พระยาภามงคลบุญเรืองอุไทยธานี" ให้เป็นหัวหน้าผู้รักษาเมืองชำใต้ มีอาณาเขตครอบรวมเมืองเล็กเมืองน้อยอีกจำนวน ๘ เมือง ได้แก่ ๑. เมืองนา ๒. เมืองหัวเชียง ๓. เมืองถ้วน ๔. เมืองเยื้อง ๕. เมืองขัน ๖. เมืองฟัด ๗. เมืองบาว และ ๘. เมืองเชียงดี นอกจากนี้ยังประกอบด้วยหมู่บ้านใหญ่อีก ๔ บ้าน ได้แก่ ๑. บ้านเทา ๒. บ้านดิน ๓. บ้านเถิน และ ๔. บ้านเกียน เป็นต้น^{๑๔}

^{๑๐} หจข. ร. ๕ ม. ๖๔/๒ ประกาศกำหนดเขตแขวงเมืองเชียงฆ้อ (พ.ย. ๑๐๕) (รหัสไมโครฟิล์ม มร. ๕ ม/๔๔/๒).

^{๑๑} หจข. ร. ๕ ม. ๖๔/๓ ประกาศกำหนดเขตแขวงเมืองแวน (พ.ย. ๑๐๕) (รหัสไมโครฟิล์ม มร. ๕ ม/๔๔/๒).

^{๑๒} หจข. ร. ๕ ม. ๖๔/๔ ประกาศกำหนดเขตแขวงเมืองซอนไชยบุรี (พ.ย. ๑๐๕) (รหัสไมโครฟิล์ม มร. ๕ ม/๔๔/๒).

^{๑๓} หจข. ร. ๕ ม. ๖๔/๕ ประกาศกำหนดเขตแขวงเมืองไสย (พ.ย. ๑๐๕) (รหัสไมโครฟิล์ม มร. ๕ ม/๔๔/๒).

^{๑๔} หจข. ร. ๕ ม. ๖๔/๖ ประกาศกำหนดเขตแขวงเมืองชำใต้ (พ.ย. ๑๐๕) (รหัสไมโครฟิล์ม มร. ๕ ม/๔๔/๒).

(๖) ออกประกาศกำหนดเขตแขวงเมืองสบแอด แต่งตั้ง "พระยาบุรินทร์ทรเขตรพิทักษ์" ให้เป็นหัวหน้าผู้รักษาเมืองสบแอด มีอาณาเขตครอบรวมเมืองเล็กเมืองน้อยอีกเป็นจำนวน ๒ เมือง ได้แก่ ๑. เมืองขิม และ ๒. เมืองกวัน เป็นต้น^{๕๖}

(๗) ออกประกาศกำหนดเขตแขวงเมืองหัวเมือง แต่งตั้ง "พระยาไชยพงษ์ขามาศย์แสนเมืองบุญเรืองฤทธิ" ให้เป็นหัวหน้าผู้รักษาเมืองหัวเมือง มีอาณาเขตครอบรวมเมืองเล็กเมืองน้อยอีกเป็นจำนวน ๘ เมือง ได้แก่ ๑. เมืองสีปาง ๒. เมืองสงข่าว ๓. เมืองเงิน ๔. เมืองแพน ๕. เมืองสะทอน ๖. เมืองลาปุ ๗. เมืองคะมี และ ๘. เมืองว้อ นอกจากนี้ยังประกอบด้วยหมู่บ้านใหญ่อีก ๓ บ้าน ได้แก่ ๑. บ้านถา ๒. บ้านหาดหมื่น และ ๔. บ้านถิ่น เป็นต้น^{๕๗}

ในชั้นแรกหัวหน้าผู้รักษาเมืองเหล่านี้ และทั้งการประกาศแต่งตั้งข้างต้น เป็นไปโดยเจ้าหมื่นไวยวรนาถ แม่ทัพใหญ่ปราบฮ่อฝ่ายเหนือเป็นผู้ลงนามออกประกาศแต่งตั้งดังกล่าวนี้ขึ้นก่อน ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๒๙ โดยได้มีใบบอกลงมากรุงเทพฯ อยู่ก่อนแล้ว บุคคลผู้มีชื่อได้รับแต่งตั้งให้เป็นหัวหน้าผู้รักษาเมืองเหล่านี้ ล้วนแต่เป็นบุคคลผู้มีความดีความชอบจากการให้ความร่วมมือกับกองทัพสยามในการปราบปรามฮ่อและฆ่าในระหว่างปีพ.ศ. ๒๔๒๖-๒๔๒๘ ต่อมาการแต่งตั้งนี้ก็ได้รับการเห็นชอบอย่างเป็นทางการ โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานตราตั้งหัวหน้าผู้รักษาเมืองมาให้ผ่านทางหลวงพระบางอย่างเป็นทางการในเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๙^{๕๘} ในการนี้ยังได้แต่งตั้งเพิ่มเติมคือ เมืองเหียม และเมืองชำเหนือ เนื่องจากเป็นเมืองที่เพิ่งจัดการอพยพผู้คนออกจากป่าหรือที่หลบซ่อนในระหว่างสงครามให้กลับเข้ามาอยู่ในเมืองได้ใหม่^{๕๙}

โดยในเนื้อหาประกาศแต่งตั้งที่กล่าวข้างต้นนี้ ล้วนแต่มีรายละเอียดข้อความซ้ำซ้อนกัน ยกเว้นแต่ชื่อเมือง ชื่อบรรดาศักดิ์เจ้าเมือง และวันเดือนปีในบางฉบับ โดยเป็นผลงานการคัดลอกประกาศของเจ้าพนักงานคนเดียวกันคือ พระพัชร์ภูวนารักษ์ ปลัดทัพผู้เชี่ยวชาญการจดหมายเหตุ เนื้อหาที่เป็นเหตุผลในการแต่งตั้งและเรียกร้องให้ชาวบ้านที่อพยพหลบหนีสงครามไปอยู่ตามป่าเขา กลับคืนเมืองนั้น ต่างระบุถึงความสำเร็จในการปราบปรามฮ่อซ้ำเจือ เหมือนกันในทุกฉบับดังนี้ :

^{๕๖} นจข. ร. ๕ ม. ๖๔/๗ ประกาศกำหนดเขตแขวงเมืองสบแอด (พ.ย. ๑๐๕) (รหัสไมโครฟิล์ม มร. ๕ ม/๔๔/๒).

^{๕๗} นจข. ร. ๕ ม. ๖๔/๘ ประกาศกำหนดเขตแขวงเมืองหัวเมือง (พ.ย. ๑๐๕) (รหัสไมโครฟิล์ม มร. ๕ ม/๔๔/๒).

^{๕๘} ขณะนั้นยังนับเริ่มปีใหม่ในเดือนเมษายน ฉะนั้น เดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๙ จึงมาทีหลังเดือนพฤศจิกายน ๒๔๒๘.

^{๕๙} นจข. ร. ๕ ม. ๖๔/๙ ตราตั้งผู้รักษาเมืองเหียม แขวงหัวพันห้าทั้งหก (มี.ค. ๑๐๕) (รหัสไมโครฟิล์ม มร. ๕ ม/๔๔/๒) ; นจข. ร. ๕ ม. ๖๔/๑๐ ตราตั้งผู้รักษาเมืองชำเหนือ แขวงหัวพันห้าทั้งหก (มี.ค. ๑๐๕) (รหัสไมโครฟิล์ม มร. ๕ ม/๔๔/๒).

“ฝ่ายซ้ายจะซึ่งเป็นเงื่อน เที้ยรวบกวณราชกรอยู่นั้น จับตัวได้ อ้ายพระยาว่านซ้ายแลพรคพวกหลายคน มาลงโทษโดยตัดศีรษะเสียบ ประจานไว้ยังเมืองซอน ตามกฎหมายอย่างธรรมเนียมมาอาญาศึกทุกประการ ส่วนอ้ายซ้ายจะในทุก ๆ ตำบลซึ่งเป็นเงื่อนอยู่ นั้น เหนโทษตัวกลัวความผิดก็พากันสมัครพรรคพวกเข้าหากองทัพทั้งสิ้น แม่ทัพได้ให้กระทำสัตย์สาบานตัวว่า จะมีประพฤติเป็นพานทจริตต่อไป ดังเช่นเป็นมาแล้วแต่หลังนั้น จึงให้กลับไปตั้งตำบลหาเลี้ยงชีวิตร แลควบคุมกันอยู่เป็นปรกติทุก ๆ ตำบล”

๐๐๐

นอกจากนี้ ยังเป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า ในการประกาศแต่งตั้งเหล่านี้ยังปรากฏมีการรื้อถอนอำนาจของเจ้าเมืองท้องถิ่นให้จำกัดอยู่แต่เฉพาะเรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ ในเขตแขวงของตนเท่านั้น ส่วนเรื่องใหญ่ ๆ ที่ต้องประสานติดต่อกับรัฐข้างเคียงอย่างอันนัมและตังเกี๋ยที่ตกเป็นอาณานิคมฝรั่งเศสไปแล้วในขณะนั้น ตามความในประกาศแต่งตั้ง ระบุเจ้าเมืองเหล่านี้ไม่มีอำนาจในการตัดสินใจหลักปฏิบัติก็เพียงให้เจ้าเมืองเหล่านี้แจ้งไปยังข้าหลวงใหญ่ชาวสยามผู้มีหน้าที่กำกับราชการหลวงพระบาง การติดต่อกับราชการจึงตกไปเป็นอำนาจของทางการสยามแต่เพียงผู้เดียว ความหมายก็คือกรณีนี้ถือเป็นการดึงอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางที่กรุงเทพฯ โดยตรงนั่นเอง ตัวอย่างเช่นในประกาศแต่งตั้งพระยาคุมพลพิทักษ์อุไทยธานี ให้เป็นหัวหน้าผู้รักษาเมืองเชียงฮ้อ มีข้อความสำคัญระบุไว้ดังต่อไปนี้:

“อนึ่งเมืองหัวพันห้าทั้งหกนั้น เปนพระราชอาณาเขตรใกล้ชิดติดต่อกับอาณาเขตแขวงเมืองยวญนั้น บัดนี้ยวญอยู่ในความบำรุงฝรั่งเศส ฝ่ายฝรั่งเศส เปนทางพระราชไมตรีกับกรุงเทพฯมหานคร ถ้าแลคนในเขตแขวงยวญล่องมา ในพระราชอาณาเขตสยาม มิได้เปนใจรัยจะไปมาค้าขายเปนต้น ให้พระยาคุมพลพิทักษ์อุไทยธานี ช่วยอนุเคราะห์ได้ไปมาโดยสะดวกตามหนังสือเดินทางอันสมควรที่ขอด้วยราชการ ถ้าแลคนในประเทศยวญจะมีหนังสือหรือแต่งให้ผู้ใดผู้หนึ่งมาพูดจาเปนข้อราชการกับเมืองเชียงฮ้อนั้น ด้วยอย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี ห้ามมิให้พระยาคุมพลพิทักษ์อุไทยธานีทำวชนทั้งปวง ได้ตอบแลรับราชการนั้นไว้ ให้แจ้งข้อราชการนั้น ๆ ลงไปยังข้าหลวงใหญ่ ซึ่งตั้งอยู่นครหลวงพระบาง ราชธานีให้ทราบก่อน เมื่อเปนการเล็กน้อยข้าหลวงจะได้มีคำสั่งออกมา ให้

๐๐๐ นช. ร. ๕ ม. ๖๔/๑-๔ (รหัสไมโครฟิล์ม มร. ๕ ม/๔๔/๒).

จัดการไปตามสมควรที่ขอด้วยราชการ ถ้าแลการนั้นเป็นการเกี่ยวข้องแก่การบ้านเมือง ข้าหลวงก็จะจัดการให้ถูกต้องตามทางพระราชไมตรีกรุงเทพมหานครกับกรุงฝรั่งเศสนั้น ให้สำเร็จเรียบร้อยต่อไปตามสมควรแก่ทางราชการนั้น กับให้พระยาคุมพลพิทักษ์อุไทยธานีทำขุนทั้งปวงในเมืองเชียงม้อ จงประพุดิอันควรรักษาราชการบ้านเมือง ให้ถูกต้องตามกฎหมายสำหรับบ้านเมืองแลข้อประกาศนี้จึงทุกประการ อย่าให้แผกผันไปแต่อย่างใดอย่างหนึ่งได้เป็นอันขาด”^{๑๐๐}

ทั้งนี้บรรดาเจ้าเมืองและข้าราชการในหัวเมืองลาวที่ได้รับแต่งตั้งจากกรุงเทพฯ จะได้รับพระราชทานตราประจำตำแหน่งเป็นรูปสัญลักษณ์ดวงแก้วมณีมีรัศมีสี่ทิศเรียกว่า “ตราอาญา ๖ ดวง”^{๑๐๑} สำหรับใช้ในการออกคำสั่งในฐานะตัวแทนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวส่งมาให้พร้อมกับพระราชกำหนด “ระเบียบและตำแหน่งหน้าที่หัวเมืองลาว”^{๑๐๒} สำหรับไว้เป็นหลักในการปฏิบัติราชการทั่วไป พระราชกำหนดฉบับดังกล่าวนี้มีบทบัญญัติทั้งสิ้น ๑๑ ข้อ (หรือ ๑๑ มาตรา) เนื้อหาส่วนใหญ่ว่าด้วยเรื่องอำนาจหน้าที่ทั่วไปของข้าราชการหัวเมือง มีอยู่ ๒ ข้อ คือ ข้อ ๗ กับข้อ ๑๑ ที่ว่าด้วยเรื่องข้อห้ามเกี่ยวกับการใช้ตราพระราชทานในกรณีที่จะก่อให้เกิดผลกระทบต่อความสัมพันธ์ระหว่างหัวเมืองกับกรุงเทพฯ หากข้าราชการผู้ใดกระทำผิดตามบทบัญญัติพระราชกำหนดหนึ่งใน ๒ ข้อนี้ ก็จะถือว่าผู้นั้นเป็นกบฏต่อกรุงเทพฯ และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยทันที พระราชกำหนด ๒ ข้อดังกล่าวมีใจความดังนี้:

“ข้อ ๗. ห้ามมิให้เจ้าพนักงานคนใดใช้ตราทั้ง ๖ ดวงนี้ เพื่อจะสั่งการที่เป็นเหตุอันตรายต่อกรุงเทพมหานคร ฤๅขัดขวางต่อผู้ศุภอักษร พระราชอาญา พระเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงแผ่นดินกรุงสยาม ฤๅใช้ประทุษร้ายต่อผู้เจ้าผู้ครองนครแห่งตนเป็นอันขาดทีเดียว ถ้าผู้ใดใช้ตราเพื่อทำการประทุษร้ายขัดขวางต่อผู้กรุงเทพมหานคร แลเจ้าผู้ครองนครเมืองแห่งตน ให้ลงโทษถึงตาย ส่วนตราอันใช้ผิดข้อบังคับนั้นใช้มิได้ มิเป็นอาญาเลย ผู้ใดทำตามจะเอาโทษจงสาหัส

...

ข้อ ๑๑. ถ้าผู้ใดขัดขวางหมายตราอาญาหกดวง อันบังคับสั่งขอด้วยราชการตามพนักงานนั้น ด้วยประการใด ๆ ให้เจ้าพนักงานผู้ถืออาญานั้นนำความขึ้นปฤกษาสนาม และเอาความกราบทูลโดยเร็ว ควรจะเอาตัวทำโทษมา

^{๑๐๐} หจข. ร. ๕ ม. ๖๔/๒ ประกาศกำหนดเขตแขวงเมืองเชียงม้อ (พ.ย. ๑๐๕) (รหัสไมโครฟิล์ม มร. ๕ ม/๘๔/๒), ซัดเส้นใต้โดยผู้อ้าง.

^{๑๐๑} หสข. หมวดจกนหมายเหตุ ร. ๕ มัดที่ ๒๔๔ เล่มที่ ๑ ระเบียบและตำแหน่งหน้าที่หัวเมืองลาว.

^{๑๐๒} เรื่องเดียวกัน.

อาญากลับเปนคราเปล่าได้เลยเป็นอันขาดทีเดียว แต่ถ้าผู้ใช้ ใช้ตรา นั้นเพื่อจะต่อสู้อำนาจ ฤาทำร้ายต่อพระเจ้าหลวง ฤาทำประทุศร้าย แลขัดขวางต่อสู้อุพระราชอาญาพระเจ้าอยู่หัวกรุงเทพมหานคร ฤาใช้ไปทำการที่มีชอบด้วยราชการตั้งนี้ ผู้ใดมิฟัง มิทำตาม กับมิโทษสักอันเลย ให้เขาเร่งเอาความมากล่าวจะกลับได้บำเหน็จความชอบเป็นอันมาก”^{๑๐๔}

การแต่งตั้งเจ้าเมืองแกลงและความขัดแย้งกรณีเมืองไล

ส่วนทางด้านหัวเมืองใหญ่ทางเหนือขึ้นไปเช่น เมืองแกลง และเมืองไล นั้นมีรายละเอียดการจัดการที่ต่างออกไป กล่าวคือกรณีเมืองแกลง แม้จะแต่งตั้งเจ้าเมืองที่ยอมสวามิภักดิ์ต่อกรุงเทพฯ แต่เจ้าเมืองคนดังกล่าวที่มีนามว่า “สิงหวางมาน” นั้นน่าสนใจตรงที่เป็นอดีตผู้นำฮ่อคนหนึ่ง เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณแขวงเมืองแกลง แต่กลุ่มของสิงหวางมานเป็นฮ่อที่ใช้กุศโลบายเป็นมิตรกับคนท้องถิ่น ไม่ได้ตีปล้นเมืองแกลง กลับร่วมมือกับชาวเมืองและยอมอยู่ใต้อำนาจเจ้าเมืองแกลง ภายหลังเจ้าเมืองแกลงเสียชีวิตลงโดยไม่ทราบสาเหตุ ขุนนางท้าวเพียงเมืองแกลงจึงพร้อมใจกันยกสิงหวางมานขึ้นเป็นเจ้าเมืองแกลง

เมื่อกองทัพสยามยกไปตั้งปราบฮ่ออยู่ที่แขวงเมืองซอน สิงหวางมานก็ได้ส่งคนมาขอสวามิภักดิ์และขอความช่วยเหลือ เพราะปัญหาของเมืองแกลงขณะนั้นไม่ใช่ฮ่อ แต่เป็นข้าเจือง ภายใต้ผู้นำสูงสุดเช่น ท้าวล่าแสงแสนเหินที่ตั้งทัพอยู่ไม่ไกลจากตัวเมือง และเริ่มแสดงท่าทีคุกคามเมืองแกลงมากขึ้นทุกขณะ

กระทั่งถึงปี.ศ. ๒๔๒๗ - ๒๔๒๘ ท้าวล่าแสงแสนเหินก็ได้นำพลพรรคข้าเจืองบุกเข้าโจมตีเมืองแกลง สิงหวางมานจึงส่งคนไปขอความช่วยเหลือจากทัพสยามที่ตั้งอยู่ ณ เมืองซอน และขอกำลังจากทัพเวียดนามจากเมืองตึงเง้ ซึ่งก็ได้รับความช่วยเหลือจากทั้งสองฝ่าย แต่ตอนหลังฝ่ายเวียดนามไม่สามารถส่งกำลังมาช่วยเหลือได้ เนื่องจากต้องทำศึกกับจักรวรรดินิยมฝรั่งเศส ฝ่ายสยามเมื่อทำการปราบฮ่อและข้าเจืองบริเวณเมืองซอนและหัวพันห้าทั้งหกได้เป็นผลสำเร็จ ก็ได้จัดส่งกำลังขึ้นไปตั้งยังดินแดนสิบสองจุไทย เมื่อสิงหวางมานยอมสวามิภักดิ์ ทางกรุงเทพฯ จึงรับรองฐานะการเป็นเจ้าเมืองแกลงของสิงหวางมาน โดยให้นามบรรดาศักดิ์ว่า “พระสวามิภักดิ์สยามเขตร”^{๑๐๕}

เหตุที่ต้องมีการออกสารตราตั้งเจ้าเมืองแกลงอย่างเป็นทางการ ก็เพราะการมีอดีตเป็นผู้นำฮ่อของสิงหวางมานนั้น ทำให้พระเจ้ามหินทรเทพนิภาธร (อุ้นคำ) กษัตริย์นครหลวงพระบาง

^{๑๐๔} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๐๕} หจช. ร. ๕ ม. ๒.๑๒/๒๐ (รหัสไมโครฟิล์ม มร. ๕ ม/๑๘).

ขณะนั้น รวมทั้งเจ้านายลาวในเขตแขวงอื่น ๆ ต่างไม่ยอมรับรองฐานะการเป็นเจ้าเมืองแดงให้แก่สิงหวางมานัอย่างใดก็ตามความภักดีต่อสยามของสิงหวางมานั้นเป็นเพียงชั่วคราวช่วยยามเท่านั้น เพราะเหตุการณ์หลังจากนั้นคือ เมื่อจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสรุกเข้ามายึดเอาดินแดนสิบสองจุไทยและหัวพันห้าทั้งหกในปี.ศ. ๒๔๓๑ สิงหวางมานัก็หันไปสวามิภักดีต่อฝรั่งเศส

ส่วนทางด้านเมืองไลนั้น เจ้าหมื่นไวยวรรณารถไม่ได้เข้าไปจัดการเปลี่ยนแปลงหรือแต่งตั้งเจ้าเมืองขึ้นใหม่ เพราะไม่มีเหตุอันสมควร แต่เจ้าหมื่นไวยวรรณารถกลับนำตัวโอรสทั้งสามของเจ้าเมืองไลที่นำทัพมาช่วยปราบฮ่อและฆ่าในเขตหัวพันห้าทั้งหก คือ คำหุ่ม คำสาม และคำล่า ลงมากรุงเทพฯ ด้วย โดยให้เหตุผลว่าเพื่อจะให้โอรสทั้งสามนี้ได้เห็นความรุ่งเรืองของบ้านเมืองสยามและได้มีโอกาสศึกษาสรรพวิทยาการจากกรุงเทพฯ เมื่อเห็นสมควรแล้วก็จะปล่อยให้กลับไปปกครองบ้านเมืองตามเดิม การนี้ได้สร้างความเจ็บแค้นแก่เจ้าเมืองไลเป็นอย่างมาก เพราะเห็นว่าเข้าทำนอง "ระบบตัวประกัน" ที่พระเจ้านครหลวงพระบาง เวียดนาม และจีน ต่างก็เคยใช้ในการกำราบไม่ให้เมืองไลแข็งข้อต่อตนมาก่อน กอปรกับมีข่าวลือว่าบุตรเจ้าเมืองไลทั้งสามได้ถูกสยามฆ่าตายไปแล้ว

ภายหลังเมื่อสยามยกทัพกลับกรุงเทพฯ เป็นที่เรียบร้อยแล้ว ท้าวไลจึงตัดสินใจร่วมมือกับฮ่อนำทัพมาตีเมืองหลวงพระบางจนแตก แต่ ม.ปาวี ซึ่งขณะนั้นปฏิบัติงานอยู่ในเขตแขวงหลวงพระบางได้ช่วยเหลือพระเจ้านครหลวงพระบางและเชื้อพระวงศ์หลบหนีออกมาจากตัวเมืองได้สำเร็จ ก่อนที่หลวงพระบางจะแตกพ่าย ขณะที่คณะข้าหลวงไทยที่ได้รับแต่งตั้งขึ้นไปกำกับราชการอยู่หลวงพระบางขณะนั้น ต่างพากันหลบหนีเอาตัวรอด เหตุการณ์ครั้งนี้ทำให้พระเจ้านครหลวงพระบางรู้สึกไว้นือเชื่อใจ ม.ปาวี ซึ่งสัญญาว่าจะนำกองทัพอังกฤษเข้ามาช่วยเหลือ^{๑๑๖}

แต่ ม.ปาวีเองก็รู้ดีว่า ฝรั่งเศสจะสามารถขยายอิทธิพลเข้ามาในบริเวณลุ่มน้ำโขงได้หรือไม่ นั้น เลี่ยงไม่ได้ที่จะต้องขจัดอิทธิพลของสยามให้ได้เสียก่อน สำหรับการเข้ามาของจักรวรรดินิยมในดินแดนแถบนี้ก็มีลักษณะเฉพาะตรงที่จักรวรรดินิยมฝรั่งเศสไม่ได้ทำการสู้รบกับชนพื้นเมืองเจ้าของถิ่น เหมือนดังดินแดนทางแถบอันนัมและตังเกี๋ย แต่เป็นการรบกับเจ้าผู้ปกครองเดิมคือ "สยาม" นั่นเอง

^{๑๑๖} หจข. ร. ๕ กต. ๙๘. ๒/๒ ตอนหนังสือที่ ๔๗, ๔๘, ๔๙ กับขอแผนที่เรื่องปราบฮ่อ (พ.ศ. ๒๔๒๘-๒๔๓๑).

ภาพ 14. คำหมหรือ "แดวันตรี" (ในภาษาเวียดนาม) (ที่มา: โศพ, ๒๕๔๔: ๙๓)

การเปลี่ยนตัวเจ้าผู้ครองนครหลวงพระบางและแผนป้องกันที่ล้มเหลว

ภายหลังจากพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่สอง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกาศพระองค์เป็นกษัตริย์ของชาติตระกูลไท – ลาวทั้งหมด ซึ่งหมายถึงพระองค์ทรงมีสิทธิธรรมในการปกครองดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำโขง ต่อมาทรงมีพระราชดำรัสตอบคำถวายพระพรชัยมงคลในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา แก่ข้าทูลละอองธุลีพระบาทและคณะทูตานุทูตนานาชาติ เมื่อวันที่ ๒๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๐ มีความตอนหนึ่งระบุว่า:

“กองทัพที่ได้ส่งไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ นั้น ได้เพียรทำการสำเร็จโดยความพยายาม ได้ขับไล่พวกฮ่อเหล่าร้ายซึ่งจะยกเข้ามาตั้งอยู่จนหมด สำหรับเราเวลานี้ต้องคิดจัดการปกครอง จะต้องระวังรักษาหัวพันห้าทั้งหก สิบสองจุไทยและเมืองพวนเสียก่อน”^{๑๐๓}

กองทัพสยามที่ถูกส่งขึ้นไปด้วยข้ออ้างในการปราบฮ่อและ “โจรผู้ร้าย” นั้น มีประเด็นอื่นที่นอกเหนือจากนั้นแฝงอยู่อีกมาก ไม่เพียงแต่ฮ่อเท่านั้นที่ถูกจัดการ แต่รวมถึงลาวและชาวด่วยกองทัพที่ถูกส่งขึ้นไปด้วยลักษณะการเช่นนั้น สมควรถูกพิจารณาใหม่ว่าเป็นกองทัพแบบยึดครองไม่ใช่การปราบปรามโจรผู้ร้ายดังที่เอกสารทางการระบุไว้เท่านั้น ความสำคัญของ “โจรผู้ร้าย” ในที่นี้นั้น จึงเป็นข้ออ้างเพื่อเข้าไปจัดการปกครองดินแดนลาวขึ้นใหม่

จากพระบรมราโชวาทที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานแก่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม แม่ทัพปราบฮ่อฝ่ายใต้ และเจ้าหมื่นไวยวรนาถ แม่ทัพปราบฮ่อฝ่ายเหนือ ณ วันจันทร์ที่ ๓ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีกาลศัปตศก ๑๒๔๗ (พ.ศ. ๒๔๒๘) ถึงขนาดระบุข้อความว่า:

“ข้อซึ่งประมาณการไปว่าจีนญ่าฝรั่งเศสจะมาช่วยฮ่อ ซึ่งไม่แลเห็นว่า จะเป็นไปได้จริงนั้นจะเป็นขึ้น ก็ต้องให้ไตสวนดูให้แน่นอนก่อนจึงให้เชื่อ หากไม่ จะถูกการฟ้อลวงให้เป็นที่เสียกำลังลงเอง ถึงโดยว่าจีนญ่าฝรั่งเศสจะช่วยฮ่อจริง ถ้ากำลังฝ่ายเราที่ยกขึ้นไปพอจะปราบปรามได้ ก็ให้ทำการเต็มมือ อย่าท้อใจว่าเป้นรบจีนญ่ารบฝรั่งเศส เพราะเราทำการปราบปรามโจรผู้ร้ายศัตรูในแผ่นดินสยาม ไม่เป้นเหตุที่ชาติใดจะมาว่าได้โดยทางธรรม”^{๑๐๔}

^{๑๐๓} หจข. ร. ๕ กต. ๙๗. ๒/๙ กบฏญวนและไทยรบฮ่อที่ทุ่งเชียงคำ (พ.ศ. ๒๔๓๐).

^{๑๐๔} หจข. ร. ๕ ม. ๖๔/๑ (รหัสนิไมโครฟิล์ม มร. ๕ ม/๔๔/๒); หจข. ร. ๕ กต. ๙๘. ๒/๓ ชิดเส้นใต้โดยผู้อ้าง.

และการเปลี่ยนแปลงตัวบุคคลระดับเจ้าเมืองกรมการที่สำคัญที่สุดในปีพ.ศ. ๒๔๓๑ นั้นคือการแต่งตั้งเจ้าผู้ครองนครหลวงพระบางองค์ใหม่ โดยให้พระเจ้ามหินทรเทพนิภาธร (อู่คำ) สละราชสมบัติแก่เจ้าราชบุตร (คำสุก) เจ้านายลาวคนสนิทที่มีบทบาทร่วมในสงครามปราบฮ่อเคียงข้างเจ้าหมื่นไวยวรนาถ ขึ้นเป็นกษัตริย์หลวงพระบาง ทรงพระนามว่า "พระเจ้าสักกรินทร์" ซึ่งได้กลายเป็นกษัตริย์องค์สุดท้ายของยุคสยามปกครองล้านช้าง

ส่วนเจ้าอู่คำหลังสละราชสมบัติให้เป็นผู้รั้งตำแหน่งจางวางเมืองหลวงพระบาง จนถึงแก่พิราลัยในปีพ.ศ. ๒๔๓๔^{๑๐๙} ภายหลังจากพระเจ้าสักกรินทร์ทรงเปลี่ยนข้างไปร่วมมือกับฝรั่งเศส เนื่องจากเห็นว่าฝ่ายสยามได้ทอดทิ้งพระองค์ไปเสียแล้ว หลวงพระบางในยุคเริ่มรัชกาลของพระองค์จึงถูกคุกคามจากกำลังทัพของท้าวไลและฮ่อซึ่งไม่ได้หมดพิษสงไปในตอนนั้น ฝ่ายพวกเขาเองก็ยังคงกระด้างกระเดื่องต่อหลวงพระบางอยู่เป็นนิจ การชูดริดส่วยสาอากรจากหมู่บ้านยังคงเป็นไปอย่างยากลำบาก

ก่อนนั้นในปีพ.ศ. ๒๔๓๓ หลังจากเสร็จศึกปราบฮ่อ กรุงเทพฯ ได้เริ่มกระบวนการแบ่งแยกแล้วปกครองในลาวโดยจัดการแบ่งหัวเมืองลาวที่ตกเป็นเมืองขึ้นของสยามออกเป็น ๔ มณฑลใหญ่ และแบ่งเป็นเขตย่อย ๆ อีกลดหลั่นลงมา พร้อมกันนั้นก็มีการรวมศูนย์อำนาจระดับสูงมาที่กรุงเทพฯ สาเหตุที่ต้องรีบเร่งจัดแบ่งหัวเมืองลาวออกเป็นมณฑลนั้นก็เพื่อจะได้ควบคุมหัวเมืองลาวต่าง ๆ ได้ใกล้ชิดขึ้น ด้วยในเวลานั้นฝรั่งเศสซึ่งเป็นผู้แข่งขันสำคัญได้ดินแดนเวียดนามทั้งแคว้น "โกเซงซิน" (หรือ "โคชินจีน" ในเขตเวียดนามใต้) กับ "ตงแกง" (หรือ "ตังเกี๋ย" ในเขตเวียดนามเหนือ) ไว้เป็นเมืองขึ้นเป็นที่เรียบร้อยแล้ว

ส่วนอันนัมหรือเวียดนามกลางเป็น "รัฐในอารักขา" เขมรก็ยอมอยู่ในอารักขาของฝรั่งเศสเช่นกัน ทางทิศใต้อังกฤษก็มีความคืบหน้าได้รัฐมลายูไปเป็นเมืองขึ้นอยู่หลายหัวเมืองด้วยกัน อีกทั้งอังกฤษยังพยายามขยายอิทธิพลจากพม่าขึ้นไปทางเหนือเพื่อบุกเบิกดินแดนจีนใต้ ฝรั่งเศสเองก็ต้องการแม่น้ำโขงสำหรับเป็นเส้นทางคมนาคมทางน้ำเพื่อมุ่งสู่จีนเช่นกัน ราชสำนักกรุงเทพฯ จึงหวังเกรงว่าฝรั่งเศสกับอังกฤษจะร่วมมือกันยึดเอาดินแดนลาวไปจากตน

การเปลี่ยนตัวเจ้าผู้ครองนครหลวงพระบาง นอกจากเหตุผลในเรื่องการปราบฮ่อหรือเป็นการปูหน้าหน้จากกรณีการช่วยเหลือกองทัพสยามในการปราบปรามฮ่อแล้ว ความมุ่งหมายประการสำคัญของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและเจ้าหมื่นไวยวรนาถ ที่มีต่อการเปลี่ยนตัวเจ้าผู้ครองนครหลวงพระบางใหม่นี้ ยังได้แก่ การป้องกันการรุกเข้ามาของฝรั่งเศสอีกด้วย โดยพระเจ้าสักกรินทร์ ผู้เข้มแข็งและมีบทบาทหลักในสงครามปราบฮ่อ เป็นที่คาดหวังว่าจะทรงเป็น

^{๑๐๙} พระยาประมวญวิฑูล. พงศาวดารเมืองล้านช้าง (พระนคร: โรงเรียนช่างพิมพ์ วัดสังเวช, ๒๔๔๒), หน้า ๖๖-๖๗.

ผู้นำสำคัญในการต่อต้านฝรั่งเศส เมื่อถึงคราวที่กองทัพฝรั่งเศสรุกล้ำเข้ามาในพระราชอาณาเขต แต่ความจริงเป็นตรงกันข้าม พระเจ้าจักรีกรินทร์ทรงเปิดพระทัยรับฝรั่งเศสเข้ามาเสียเอง กอปรกับ ขณะนั้นออกุสต์ ม.ปาวี ตัวแทนฝ่ายฝรั่งเศสได้พยายามเกลี้ยกล่อมให้นั้วพระทัยพระเจ้าจักรีกรินทร์ มาได้ระยะหนึ่งแล้วนั่นเอง

การจัดการปกครองหัวเมืองลาวล้านช้าง

ในปีพ.ศ. ๒๔๓๓ กรุงเทพฯ จึงได้แบ่งหัวเมืองลาวออกเป็น ๔ มณฑลใหญ่ ๆ ได้แก่ ๑. หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ๒. หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ ๓. หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ และ ๔. หัวเมืองลาวฝ่ายกลาง ซึ่งสะท้อนการใช้กรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางในการกำหนดการจัดแบ่งเป็น ทิศต่าง ๆ ข้างต้น^{๑๑๑} แต่ละมณฑลได้รวมเอาเมืองต่าง ๆ ไว้ในอาณาเขตปกครองเป็นลำดับชั้นถัดไป ดังต่อไปนี้

หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ประกอบด้วยเมืองลาวสำคัญ ๆ จำนวน ๑๑ เมืองดังนี้

๑. เมืองนครจำปาศักดิ์
๒. เมืองเชียงแตง (ในเขตลาวใต้ ภายหลังฝรั่งเศสได้ยกไปขึ้นกับกัมพูชา)
๓. เมืองแสนปาง (อยู่ในแขวงรัตนคีรี ประเทศกัมพูชา)
๔. เมืองสีทันดร (ในเขตลาวใต้)
๕. เมืองอัตปือ (ในเขตลาวใต้)
๖. เมืองสรวะวัน (ในเขตลาวใต้)
๗. เมืองคำทองใหญ่ (ในเขตแขวงวาปีคำทองทางใต้ของรัฐลาวในปัจจุบัน)
๘. เมืองสุรินทร์ (บริเวณอำเภอเมืองสุรินทร์ในเขตประเทศไทยปัจจุบัน)
๙. เมืองซุซันท์ (ในเขตอำเภอซุซันท์ จังหวัดศรีสะเกษ)
๑๐. เมืองสังขะ (ในเขตอำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์)
๑๑. เมืองเดชอุดม (ในเขตอำเภอเดชอุดม จังหวัดอุบลราชธานี)

หัวเมืองเอก ๑๑ เมืองนี้ แต่ละเมืองรัฐบาลสยามดำเนินการจัดให้แยกไปขึ้นกับกรุงเทพฯ หัวเมืองเอกแต่ละหัวเมืองยังมีหัวเมืองโท หัวเมืองตรี หัวเมืองจัตวา ขึ้นสังกัดอยู่กับหัวเมืองเอกอีก ดังต่อไปนี้

^{๑๑๑} ข้อมูลลำดับต่อไปนี้ได้จาก มหาคำ จำปาแก้วมณี และคณะ. *ประวัติศาสตร์ลาว* แปลโดย สุวิทย์ ธีรศาสตร์. (ขอนแก่น: ภาควิชาประวัติศาสตร์และโบราณคดี คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๓๔), หน้า ๔๖-๔๐.

๑. หัวเมืองเอก เมืองนครจำปาศักดิ์ มีเมืองขึ้นอยู่ ๑๕ เมืองดังนี้
  - ๑.๑ เมืองคำทองน้อย (อยู่ในเขตแขวงวเวปีทองคำ ภาคใต้ของลาวในปัจจุบัน)
  - ๑.๒ เมืองเซลำเพา (อยู่ในเขตแขวงสีทันดร ภาคใต้ของลาวในปัจจุบัน)
  - ๑.๓ เมืองโพนทอง (อยู่ในเขตแขวงนครจำปาศักดิ์)
  - ๑.๔ เมืองนครเพ็ง (อยู่ในเขตแขวงวเวปีคำทอง ภาคใต้ของลาวในปัจจุบัน)
  - ๑.๕ เมืองกุสุมาลย์คีรี (อยู่ในเขตแขวงนครจำปาศักดิ์)
  - ๑.๖ เมืองวเวปีไพลูย์ (อยู่ในเขตแขวงวเวปีคำทอง ภาคใต้ของลาวปัจจุบัน)
  - ๑.๗ เมืองมะรุระสามล (ภาคใต้ของลาวปัจจุบัน)
  - ๑.๘ เมืองสะพังภูผา (อยู่ในเขตสีทันดร)
  - ๑.๙ เมืองอุทุมมธรรา (อยู่ในแขวงนครจำปาศักดิ์)
  - ๑.๑๐ เมืองโดมประดิษฐ์ (อยู่ในเขตอำเภอบุญทริก จังหวัดอุบลราชธานีในปัจจุบัน)
  - ๑.๑๑ เมืองสุดวารี (อยู่ในเขตแขวงสรววัน ภาคใต้ของลาวในปัจจุบัน)
  - ๑.๑๒ เมืองสุวรรณคีรี (อยู่ในเขตแขวงเซโดน ภาคใต้ของลาวในปัจจุบัน)
  - ๑.๑๓ เมืองสุนทร (ก่อนนี้มีชื่อว่า "บ้านดอนสะแบง" อยู่ในเขตแขวงรัตนคีรี ภาคเหนือของกัมพูชาในปัจจุบัน)

- ๑.๑๔ เมืองวารินชำราบ (บริเวณอำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานีในปัจจุบัน)
- ๑.๑๕ เมืองบุญทริก (บริเวณอำเภอบุญทริก จังหวัดอุบลราชธานีในปัจจุบัน)

๒. หัวเมืองเอกสีทันดร มีเมืองขึ้นคือ เมืองมูลปาโมกข์ (อยู่ในเขตแขวงสีทันดร)
๓. หัวเมืองเอกเมืองคำทองใหญ่ มีเมืองขึ้นคือ เมืองสะพาด (ภาคใต้ของลาวในปัจจุบัน)
๔. หัวเมืองเอกเมืองสุรินทร์ มีเมืองในสังกัดอยู่ ๒ เมือง ได้แก่
  - ๔.๑ เมืองสุระพิณนิคม (ภายหลังยุบรวมเข้าเป็นอำเภอเมืองสุรินทร์ในปัจจุบัน)
  - ๔.๒ เมืองชุมพลบุรี (บริเวณอำเภอชุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์ในปัจจุบัน)

๕. หัวเมืองเอกเมืองสังขละ มีเมืองในสังกัดอยู่ ๓ เมือง ได้แก่
  - ๕.๑ เมืองพลขันธ์ หรือเมืองจกกัน (ปัจจุบันอยู่ในเขตประเทศกัมพูชาบริเวณชายแดนติดกับจังหวัดสุรินทร์ของไทย)

- ๕.๒ เมืองศรีขรภูมิพิสัย (บริเวณอำเภอศรีขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์ในปัจจุบัน)
- ๕.๓ เมืองกันทรารมย์ (บริเวณอำเภอกันทรารมย์ จังหวัดศรีสะเกษในปัจจุบัน)

๖. หัวเมืองเอกเมืองขุขันธ์ มีเมืองในสังกัดอยู่ ๔ เมือง ได้แก่

- ๖.๑ เมืองมโนไพร (อยู่ในเขตภาคเหนือของประเทศไทยในปัจจุบัน)
- ๖.๒ เมืองกันทรลักษณ์ (บริเวณอำเภอกันทรลักษณ์ จังหวัดศรีสะเกษในปัจจุบัน)
- ๖.๓ เมืองอุทุมพรพิสัย (บริเวณอำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดศรีสะเกษในปัจจุบัน)
- ๖.๔ เมืองภูดลสองางค์ (อยู่ในเขตจังหวัดศรีสะเกษในปัจจุบัน)

ส่วนหัวเมืองเอก เช่น เมืองเชียงแตง เมืองแสนปาง เมืองอัตปือ เมืองสาร์วัน เมืองเดชอุดม ไม่ปรากฏว่าเมืองใดขึ้นต่อ และรัฐบาลสยามก็ได้ยกหัวเมืองเหล่านี้ไปขึ้นกับกรุงเทพฯ โดยตรง หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ที่รวมเอาหัวเมืองเอกจำนวน ๑๑ เมือง และหัวเมืองโท หัวเมืองตรี หัวเมืองจัตวา ที่ขึ้นต่อหัวเมืองเอกอีกจำนวน ๒๖ เมือง รัฐบาลสยามได้แต่งตั้งข้าหลวงขึ้นมาทำหน้าที่บริหารปกครองประจำ เรียกตำแหน่งข้าหลวงนี้ว่า “ข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก” เวลานั้นข้าหลวงคนสำคัญคือ พระยามหาอำมาตยาธิบดี พระพิษณุเทพ (ซ่อง) พร้อมทั้งข้าหลวงตำแหน่งรองลงมาอีกหลายคน คณะข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกได้ตั้งกองว่าราชการปกครองอยู่ที่นครจำปาศักดิ์ ตั้งแต่ปีพ.ศ.๒๔๓๓ จนถึงปีพ.ศ.๒๔๓๖

หัวเมืองฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ ประกอบด้วยหัวเมืองเอก ๑๒ เมืองดังนี้

- ๑. เมืองอุบลราชธานี
- ๒. เมืองยโสธร
- ๓. เมืองร้อยเอ็ด
- ๔. เมืองสุวรรณภูมิ
- ๕. เมืองกาฬสินธุ์
- ๖. เมืองมหาสารคาม
- ๗. เมืองภูแล่นช้าง (เขตอำเภอยางตลาด จังหวัดกาฬสินธุ์ในปัจจุบัน)
- ๘. เมืองกมลาไสย (เขตอำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ในปัจจุบัน)
- ๙. เมืองศรีสะเกษ (บริเวณอำเภอเมือง จังหวัดศรีสะเกษในปัจจุบัน)
- ๑๐. เมืองเขมราฐ (เขตอำเภอเขมราฐ จังหวัดอุบลราชธานีในปัจจุบัน)
- ๑๑. เมืองสองคอนดอนดง (เมืองสองคอน ในแขวงสุวรรณเขตปัจจุบัน)
- ๑๒. เมืองนอง (เขตสุวรรณเขต ในลาวใต้ปัจจุบัน)

หัวเมืองเอก ๑๒ เมืองนี้ แต่ละเมืองรัฐบาลสยามได้แยกไปขึ้นกับกรุงเทพฯ นอกนั้นหัวเมืองเอกแต่ละเมืองยังมีหัวเมืองโท หัวเมืองตรี หัวเมืองจัตวา ที่ขึ้นกับหัวเมืองเอกอีกเป็นลำดับต่อไป ดังนี้

๑. หัวเมืองเอกอุบลราชธานี มีเมืองขึ้นในสังกัดอยู่ ๗ เมือง ได้แก่
  - ๑.๑ เมืองเสนางคนิคม (ปัจจุบันยุบเป็นตำบลหนึ่ง อยู่ในเขตจังหวัดอำนาจเจริญ)
  - ๑.๒ เมืองพิบูลมังสาหาร (บริเวณอำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานีในปัจจุบัน)
  - ๑.๓ เมืองตระการพืชผล (บริเวณอำเภอตระการพืชผล จังหวัดอุบลราชธานีในปัจจุบัน)
  - ๑.๔ เมืองมหาชนะชัย (บริเวณอำเภอมหาชนะชัย จังหวัดยโสธรในปัจจุบัน)
  - ๑.๕ เมืองชานุมานมนทล (บริเวณอำเภอสมเด็จ จังหวัดยโสธรในปัจจุบัน)
  - ๑.๖ เมืองพนานิคม (บริเวณอำเภอพนา จังหวัดอุบลราชธานีในปัจจุบัน)
  - ๑.๗ เมืองเกษมสีมา (บริเวณตำบลเกษมสีมา อำเภอตระการพืชผลในปัจจุบัน)

๒. หัวเมืองเอก เมืองร้อยเอ็ด มีเมืองขึ้นอยู่เพียงเมืองเดียว คือ เมืองธวัชบุรี
๓. หัวเมืองเอก เมืองสุวรรณภูมิ มีเมืองขึ้นอยู่ ๔ เมือง คือ
  - ๓.๑ เมืองเกษตรวิสัย (บริเวณอำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ดในปัจจุบัน)
  - ๓.๒ เมืองพนมไพร แดนมฤค (บริเวณอำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ดในปัจจุบัน)
  - ๓.๓ เมืองจตุรพักตรพิมาน (บริเวณอำเภอจตุรพักตรพิมาน จังหวัดร้อยเอ็ดในปัจจุบัน)
  - ๓.๔ เมืองพยัคฆภูมิพิสัย (บริเวณอำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคามในปัจจุบัน)

๔. หัวเมืองเอก เมืองกาฬสินธุ์ มีเมืองขึ้นในสังกัดอยู่ ๕ เมือง คือ
  - ๔.๑ เมืองฆางบาดาล (เดิมชื่อ "บ้านกะดาน" อยู่ในเขตจังหวัดกาฬสินธุ์ในปัจจุบัน)
  - ๔.๒ เมืองกุสินารายณ์ (บริเวณอำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ในปัจจุบัน)
  - ๔.๓ เมืองท่าขอนยาง (ต่อมารวมกับเมืองภูแล่นช้าง ตั้งเป็นอำเภอยางตลาด อยู่ในเขตจังหวัดกาฬสินธุ์ในปัจจุบัน)
  - ๔.๔ เมืองกันทรวิชัย (บริเวณอำเภอกันทรวิชัย จังหวัดกาฬสินธุ์ในปัจจุบัน)
  - ๔.๕ เมืองสหัสขันธ์ (บริเวณอำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ในปัจจุบัน)

๕. หัวเมืองเอก เมืองมหาสารคาม มีเมืองขึ้นในสังกัดอยู่ ๒ เมือง คือ
  - ๕.๑ เมืองวาปีปทุม (บริเวณอำเภอวาปีปทุม จังหวัดมหาสารคามในปัจจุบัน)
  - ๕.๒ เมืองโกสุมพิสัย (บริเวณอำเภอโกสุมพิสัย จังหวัดมหาสารคามในปัจจุบัน)

๖. หัวเมืองเอก เมืองกมลาไสย มีเมืองขึ้นในสังกัดอยู่เพียงเมืองเดียว คือ เมืองเสลภูมิ (บริเวณอำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ดในปัจจุบัน)

๗. หัวเมืองเอก เมืองศรีสะเกษ มีเมืองขึ้นในสังกัดอยู่เพียงเมืองเดียว คือ เมืองราศรีไศล (บริเวณอำเภอราศรีไศล จังหวัดศรีสะเกษในปัจจุบัน)
๘. หัวเมืองเอก เมืองเขมราชู มีเมืองขึ้นในสังกัดอยู่ ๔ เมือง คือ
- ๘.๑ เมืองโขงเจียม (บริเวณอำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานีในปัจจุบัน)
- ๘.๒ เมืองสะเมียง (เดิมเรียกว่า "บ้านช่างคู" อยู่ห่างฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงใกล้เมืองคำทองใหญ่ สปป.ลาวในปัจจุบัน)
- ๘.๓ เมืองคำเขื่อนแก้ว (ต่อมาถูกยุบเป็นตำบล เอาชื่อไปเรียกอำเภอหลุมพุกเป็นอำเภอคำเขื่อนแก้ว จังหวัดอุบลราชธานีในปัจจุบัน)
- ๘.๔ เมืองอำนาจเจริญ (บริเวณอำเภอเมือง จังหวัดอำนาจเจริญในปัจจุบัน)
๙. หัวเมืองเอก เมืองสองคอนตอง มีเมืองขึ้นในสังกัดอยู่ ๓ เมือง คือ
- ๙.๑ เมืองพระลาน (อยู่ในแขวงสุวรรณเขต สปป.ลาวในปัจจุบัน)
- ๙.๒ เมืองลำเนาหนองปรือ (อยู่ในแขวงสุวรรณเขต สปป.ลาวในปัจจุบัน)
- ๙.๓ เมืองพอง (อยู่ในเขตแขวงสุวรรณเขต สปป.ลาวในปัจจุบัน)
๑๐. หัวเมืองเอก เมืองพอง มีเมืองขึ้นในสังกัดอยู่ ๒ เมือง คือ
- ๑๐.๑ เมืองพิน (บริเวณเมืองพิน แขวงสุวรรณเขต สปป.ลาวในปัจจุบัน)
- ๑๐.๒ เมืองตะโปน (บริเวณเมืองเซโปน แขวงสุวรรณเขต สปป.ลาวในปัจจุบัน)

ส่วนหัวเมืองเอก เมืองยโสธร และเมืองภูแล่นช้าง ไม่ปรากฏว่ามีเมืองใดเป็นเมืองขึ้นในสังกัด และรัฐบาลสยามก็ได้แยกมาขึ้นกับกรุงเทพฯ โดยตรง หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งประกอบด้วยหัวเมืองเอกรวม ๑๔ เมือง มีหัวเมืองโท หัวเมืองตรี และหัวเมืองจัตวา ขึ้นต่อหัวเมืองเอกต่าง ๆ อีก ๓๐ เมือง ในปีพ.ศ. ๒๔๓๓ กรุงเทพฯ ได้แต่งตั้งข้าหลวงมาทำหน้าที่ปกครองประจำ เรียกตำแหน่งข้าหลวงว่า "ข้าหลวงประจำเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ" ขณะนั้นข้าหลวงคือ "พระยาราชเสนา" (ทัต ไกรฤกษ์) กองการปกครองหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือตั้งอยู่ที่เมืองอุบล ส่วนข้าหลวงประจำเมืองอุบลคือ "พระยาภักดีณรงค์" (สิน ไกรฤกษ์)

หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ ประกอบด้วยหัวเมืองเอกจำนวน ๑๖ เมือง ดังนี้

๑. เมืองหนองคาย

๒. เมืองเชียงขวาง (ปัจจุบันมีฐานะเป็นแขวงหนึ่งในสปป.ลาว)
๓. เมืองบริคัณธนิคม (ในเขตภาคกลางของลาว)
๔. เมืองคำเกิด (อยู่ในเขตแขวงคำม่วนปัจจุบัน)
๕. เมืองคำม่วน (ในเขตลาวกลาง)
๖. เมืองมุกดาหาร (เขตอำเภอเมือง จังหวัดมุกดาหารในปัจจุบัน)
๗. เมืองนครพนม (เขตอำเภอเมือง จังหวัดนครพนมในปัจจุบัน)
๘. เมืองท่าอุเทน (เขตอำเภอท่าอุเทน จังหวัดนครพนมในปัจจุบัน)
๙. เมืองชัยบุรี (ตำบลหนึ่งของอำเภอท่าอุเทน จังหวัดนครพนมในปัจจุบัน)
๑๐. เมืองโพนพิสัย (เขตอำเภอโพนพิสัย จังหวัดหนองคายในปัจจุบัน)
๑๑. เมืองสกลนคร (เขตอำเภอเมือง จังหวัดสกลนครในปัจจุบัน)
๑๒. เมืองกุมภวาปี (เขตอำเภอเมือง จังหวัดหนองบัวลำภูในปัจจุบัน)
๑๓. เมืองหนองหานใหญ่ (เขตอำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานีในปัจจุบัน)
๑๔. เมืองขอนแก่น (เขตอำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่นในปัจจุบัน)
๑๕. เมืองหล่มสัก (เขตอำเภอหล่มสัก จังหวัดเพชรบูรณ์ในปัจจุบัน)
๑๖. เมืองบุรีรัมย์ (เขตอำเภอเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ในปัจจุบัน)

หัวเมืองเอกทั้ง ๑๖ เมืองนี้ แต่ละเมือง รัฐบาลสยามได้แยกไปขึ้นกับกรุงเทพฯ นอกนั้นหัวเมืองเอกแต่ละเมืองยังมีหัวเมืองโท หัวเมืองตรี และหัวเมืองจัตวา ที่ขึ้นกับหัวเมืองเอกอีก ๓๖ เมือง ดังนี้

๑. หัวเมืองเอก เมืองหนองคาย มีเมืองขึ้นในสังกัดอยู่ ๖ เมือง คือ
  - ๑.๑ เมืองเวียงจันทน์ (เวลานั้นยังเป็นเมืองร้าง ไม่มีคนอาศัย แต่มีฐานะเป็นหัวเมืองจัตวา ขึ้นต่อศูนย์กลางการปกครองหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือของสยาม ที่เมืองหนองคาย)
  - ๑.๒ เมืองพานพร้าว (บริเวณตำบลพานพร้าว อำเภอศรีเชียงใหม่ จังหวัดหนองคายในปัจจุบัน)
  - ๑.๓ เมืองเชียงคาน (บริเวณอำเภอเชียงคาน จังหวัดเลยในปัจจุบัน)
  - ๑.๔ เมืองกุมภวาปี (บริเวณอำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานีในปัจจุบัน)
  - ๑.๕ เมืองรัตนวาปี (บริเวณตำบลรัตนวาปี อำเภอโพนพิสัย)
  - ๑.๖ เมืองธรรมาคมน์หงสทิพย์ (บริเวณเมืองธรรมาคมน์ หรือบ้านเกินในแขวงเวียงจันทน์ปัจจุบัน)
๒. หัวเมืองเอก เมืองเชียงขวาง มีเมืองขึ้นในสังกัดอยู่ ๕ เมือง คือ
  - ๒.๑ เมืองแสน

๒.๒ เมืองงัน

๒.๓ เมืองขุย

๒.๔ เมืองจิม

๒.๕ เมืองพาน

๓. หัวเมืองเอก เมืองบริคนธนิคม มีเมืองขึ้นในสังกัดอยู่เพียงเมืองเดียว คือ เมืองประชุม (ปัจจุบันเป็นเพียงหมู่บ้านหนึ่งในเขตใกล้เมืองปากซุม สปป.ลาว)

๔. หัวเมืองเอก เมืองคำม่วน มีเมืองขึ้นในสังกัดอยู่ ๔ เมือง คือ

๔.๑ เมืองมหาชัยกองแก้ว (บริเวณเมืองมหาชัย สปป.ลาวในปัจจุบัน)

๔.๒ เมืองซุมพร (บริเวณเมืองแก้งกอก สปป.ลาวในปัจจุบัน)

๔.๓ เมืองวังมน (อยู่ในเขตแขวงคำม่วน สปป.ลาวในปัจจุบัน)

๔.๔ เมืองหาง (บริเวณเมืองไก ติดกับเมืองปากเซบั้งไฟ แขวงคำม่วน)

๕. หัวเมืองเอก เมืองมุกดาหาร มีเมืองขึ้นในสังกัดอยู่ ๒ เมือง คือ

๕.๑ เมืองพาลูกากรภูมิ (ไม่ปรากฏว่ายุบไปรวมเป็นเมืองใด)

๕.๒ เมืองหนองสูง (บริเวณอำเภอหนองสูง จังหวัดมุกดาหารในปัจจุบัน)

๖. หัวเมืองเอก เมืองนครพนม มีเมืองขึ้นในสังกัดอยู่ ๕ เมือง คือ

๖.๑ เมืองวัง (ไม่ปรากฏว่ายุบไปรวมเป็นเมืองใดในปัจจุบัน)

๖.๒ เมืองเรณูนคร (บริเวณอำเภอเรณูนคร จังหวัดนครพนมในปัจจุบัน)

๖.๓ เมืองรามราช (บริเวณตำบลรามราช อำเภอท่าอุเทนในปัจจุบัน)

๖.๔ เมืองอาจสามารถ (บริเวณอำเภออาจสามารถ จังหวัดนครพนมในปัจจุบัน)

๖.๕ เมืองอากาศอำนวย (บริเวณอำเภออากาศอำนวย จังหวัดสกลนครในปัจจุบัน)

๗. หัวเมืองเอก เมืองสกลนคร มีเมืองขึ้นในสังกัดอยู่ ๖ เมือง คือ

๗.๑ เมืองกุสุมาลย์มณฑล (บริเวณอำเภอกุสุมาลย์ จังหวัดสกลนครในปัจจุบัน)

๗.๒ เมืองพรรณานิคม (บริเวณอำเภอพรรณานิคม จังหวัดสกลนครในปัจจุบัน)

๗.๓ เมืองวาริชภูมิ (บริเวณอำเภอวาริชภูมิ จังหวัดสกลนครในปัจจุบัน)

๗.๔ เมืองโพธิ์ไพศาล (บริเวณตำบลโพธิ์ไพศาล อำเภอเมืองสกลนครในปัจจุบัน)

๗.๕ เมืองจำปาชนบท (บริเวณอำเภอจำปาชนบท จังหวัดสกลนครในปัจจุบัน)

๗.๖ เมืองวานรนิวาส (บริเวณอำเภovanรนิวาส จังหวัดสกลนครในปัจจุบัน)

๘. หัวเมืองเอก เมืองขอนแก่น มีเมืองขึ้นในสังกัดอยู่ ๔ เมือง คือ
- ๘.๑ เมืองพล (บริเวณอำเภอพล จังหวัดขอนแก่นในปัจจุบัน)
  - ๘.๒ เมืองภูเวียง (บริเวณอำเภอภูเวียง จังหวัดขอนแก่นในปัจจุบัน)
  - ๘.๓ เมืองมัญจาคีรี (บริเวณอำเภอมัญจาคีรี จังหวัดขอนแก่นในปัจจุบัน)
  - ๘.๔ เมืองคำพองน้อย (บริเวณเมืองน้ำพอง จังหวัดขอนแก่นในปัจจุบัน)

๙. หัวเมืองเอก เมืองหล่มสัก มีเมืองขึ้นในสังกัดอยู่เพียงเมืองเดียว คือ เมืองเลย

๑๐. หัวเมืองเอก เมืองบุรีรัมย์ มีเมืองขึ้นในสังกัดอยู่เพียงเมืองเดียว คือ เมืองนางรอง

หัวเมืองเอกบางเมือง เช่น เมืองคำเกิด เมืองท่าอุเทน เมืองชัยบุรี เมืองโพธิพิสัย เมืองกมลาไสย เมืองหนองหานใหญ่ ปรากฏว่าไม่มีเมืองใดขึ้นในสังกัดหัวเมืองเหล่านี้ รัฐบาลสยามจึงได้แยกไปให้ขึ้นกับกรุงเทพฯ โดยตรง หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือที่รวมหัวเมืองเอก ๑๖ เมือง และหัวเมืองโท หัวเมืองตรี หัวเมืองจัตวา ที่ขึ้นสังกัดในแต่ละหัวเมืองเอกอีกจำนวน ๓๕ เมืองด้วยกัน ในปีพ.ศ. ๒๔๓๓ กรุงเทพฯ ได้แต่งตั้งข้าหลวงขึ้นมากปกครองประจำ เรียกตำแหน่งข้าหลวงว่า "ข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ" ขณะนั้นผู้ได้รับแต่งตั้งให้รั้งตำแหน่งนี้คือ "พระยาสุรเดชวิเศษฤทธิ" (จัน อินทรกำแหง) ได้ตั้งกองว่าราชการปกครองอยู่ที่เมืองหนองคาย

หัวเมืองลาวฝ่ายกลาง ประกอบด้วยหัวเมืองใหญ่ ๓ เมือง ดังนี้

๑. เมืองนครราชสีมา
๒. เมืองชนบท (ในเขตจังหวัดขอนแก่นปัจจุบัน)
๓. เมืองภูเขียว (ในเขตจังหวัดชัยภูมิปัจจุบัน)

หัวเมืองเอกทั้ง ๓ เมืองนี้ แต่ละเมืองรัฐบาลสยามแยกไปให้ขึ้นกับกรุงเทพฯ นอกนั้นหัวเมืองเอกบางเมืองยังมีหัวเมืองโท หัวเมืองตรี หัวเมืองจัตวา ลดหลั่นกันลงไป ในจำนวนนี้เมืองที่รวมขึ้นกับหัวเมืองเอกมีดังนี้

๑. หัวเมืองเอกลนครราชสีมา มีเมืองขึ้นในสังกัดอยู่ ๘ เมือง คือ
  - ๑.๑ เมืองพิมาย (บริเวณอำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมาในปัจจุบัน)
  - ๑.๒ เมืองรัตนบุรี (บริเวณอำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์ในปัจจุบัน)
  - ๑.๓ เมืองนครจำนาศึก (เวลานี้เป็นตำบลอยู่ในอำเภอสีคิ้ว จังหวัดนครราชสีมาในปัจจุบัน)

- ๑.๔ เมืองปัทมรังษี (บริเวณอำเภอปัทมรังษี จังหวัดนครราชสีมาในปัจจุบัน)
- ๑.๕ เมืองตะลุง (บริเวณอำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ในปัจจุบัน)
- ๑.๖ เมืองพุทไธสง (บริเวณอำเภอพุทไธสง จังหวัดบุรีรัมย์ในปัจจุบัน)
- ๑.๗ เมืองสูงเนิน (บริเวณอำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมาในปัจจุบัน)
- ๑.๘ เมืองกระโทก (บริเวณอำเภอโชคชัย จังหวัดนครราชสีมาในปัจจุบัน)

๒. หัวเมืองเอก เมืองชนบท มีเมืองขึ้นในสังกัดอยู่ ๔ เมือง คือ

- ๒.๑ เมืองชัยภูมิ (บริเวณอำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิในปัจจุบัน)
- ๒.๒ เมืองโนนลาว (บริเวณอำเภอโนนไทย จังหวัดนครราชสีมาในปัจจุบัน)
- ๒.๓ เมืองเกษตรสมบูรณ์ (บริเวณอำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิในปัจจุบัน)
- ๒.๔ เมืองจัตุรัส (บริเวณอำเภอจัตุรัส จังหวัดชัยภูมิในปัจจุบัน)

ส่วนหัวเมืองเอกอีกเมือง คือ เมืองภูเขียว นั้น ไม่ปรากฏว่ามีเมืองใดเป็นเมืองขึ้นในสังกัด และรัฐบาลสยามก็ได้แยกมาให้ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ ส่วนหัวเมืองลาวฝ่ายกลางอันมีหัวเมืองเอก ๓ เมืองใหญ่ และหัวเมืองขึ้นต่อหัวเมืองเอกรวม ๑๒ เมือง กรุงเทพฯ ได้แต่งตั้งข้าหลวงขึ้นมาปกครองประจำ เรียกตำแหน่งข้าหลวงว่า "ข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวฝ่ายกลาง" ผู้ได้รับแต่งตั้งให้รั้งตำแหน่งนี้ในเวลานั้นคือ "พระพิเรนทรเทพ" คณะข้าหลวงสยามมณฑลนี้ได้ตั้งกองว่าราชการปกครองอยู่ที่เมืองนครราชสีมา ข้าหลวงไทยที่แต่งตั้งขึ้นมาปกครองหัวเมืองลาวทั้ง ๔ มณฑล โดยให้ประจำมณฑลละ ๑ คน (ข้าหลวงใหญ่มีประจำมณฑลละ ๑ คน) มีอำนาจบังคับบัญชาว่าราชการทั้งปวง

แต่ทำหน้าที่หลัก ๆ จะเป็นในด้านการเร่งรัดช่วยสาอากรและการพิจารณาตัดสินคดีความ โดยในจำนวนทั้ง ๔ มณฑลข้างต้นจะมีข้าหลวงใหญ่ทำหน้าที่บังคับบัญชาสูงสุด ให้ข้าหลวงประจำหัวเมืองมณฑลลาวทั้ง ๔ นี้ขึ้นตรงต่อข้าหลวงใหญ่ ซึ่งในเวลานั้นข้าหลวงใหญ่ที่มีอำนาจบังคับบัญชาสูงสุดของหัวเมืองมณฑลทั้ง ๔ คือ "พระยามหาอำมาตยาธิบดี" (หรุ่น ศรีเพ็ญ) ได้รับแต่งตั้งเป็นข้าหลวงใหญ่อยู่ที่หัวเมืองลาวตะวันออกตั้งแต่วันที่ พ.ศ. ๒๔๓๓ โดยตั้งกองว่าราชการปกครองอยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์

ต่อมามีการเปลี่ยนตัวบุคคลระดับข้าหลวงใหญ่สูงสุดนี้ "พระยามหาอำมาตยาธิบดี" (หรุ่น ศรีเพ็ญ) ถูกเรียกตัวกลับกรุงเทพฯ "พระพิเชษฐเทพ" (ช่วง) ขึ้นมารั้งตำแหน่งข้าหลวงใหญ่แทนพร้อมคณะข้าหลวงประกอบด้วยหลวงสุเทพนุรักษ์ หลวงเทพินทรเทพ หลวงยุวรินทรามาตย์ หลวงเทพนเรนทร์ ขุนมหาชัย และขุนวิชาติอินทร์หาญ เป็นข้าหลวงผู้ช่วย คณะข้าหลวงไทยชุดนี้เดินทางไปตั้งนครจำปาศักดิ์ เมื่อเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๓ จากนั้นได้มีการแต่งตั้งข้าหลวงประจำเมือง

ต่าง ๆ “พระพิฆณุเทพ” (ช่วง) ได้ให้หลวงสุเทพนุรักษ์ไปเป็นข้าหลวงประจำอยู่เมืองแสนปาง ให้หลวงยุวรินทรามาตย์ไปเป็นข้าหลวงกำกับราชการอยู่เมืองเชียงแตง ให้หลวงเทพเรนทร์ไปเป็นข้าหลวงประจำเมืองคำทองใหญ่ ให้ร้อยโทพุ่ม ไปเป็นข้าหลวงกำกับราชการ ณ เมืองสารวัน ให้หลวงเทพินทรเทพ หลวงเสนีพิทักษ์ ขุนมหาไชย ร่วมเป็นคณะข้าหลวงไทยกำกับราชการอยู่ ณ เมืองสีทันดร อีก ๑ ปีต่อมา (พ.ศ. ๒๔๓๔) ได้มีการเปลี่ยนแปลงจัดปล้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้รวม “หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก” และ “หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ” ที่ได้จัดแบ่งไว้เมื่อปีพ.ศ. ๒๔๓๓ เข้าเป็นมณฑลเดียวกันเรียกว่า “หัวเมืองลาวกาว”

“หัวเมืองลาวกาว” ประกอบด้วยหัวเมืองเอก ๒๓ เมือง ได้แก่ เมืองนครจำปาศักดิ์, เมืองเชียงแตง, เมืองแสนปาง, เมืองสีทันดร, เมืองสารวัน, เมืองอัตปือ, เมืองอุบล, เมืองยโสธร, เมืองคำทองใหญ่, เมืองสุรินทร์, เมืองสังขะ, เมืองขุขันธ์, เมืองเดชอุดม, เมืองศรีสะเกษ, เมืองเขมราฐ, เมืองกมลาไสย, เมืองกาฬสินธุ์, เมืองภูแล่นช้าง, เมืองสุวรรณภูมิ, เมืองร้อยเอ็ด, เมืองมหาสารคาม, เมืองสองคอนดอนดง, เมืองนอง และมีหัวเมืองที่ขึ้นกับหัวเมืองเอกอีก ๕๕ เมือง รวมเป็น ๗๘ เมือง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดให้ “กรมหลวงพิชิตปรีชากร” พระราชอนุชาของพระองค์เองขึ้นมาดำรงตำแหน่งเป็นข้าหลวงใหญ่ สำหรับประจำราชการอยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ แต่คณะข้าหลวงใหญ่ไม่ได้มาประจำการอยู่ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ โดยคณะข้าหลวงเลือกที่จะพำนักอยู่ที่เมืองอุบลแทน เนื่องจากเห็นว่าเมืองอุบลเป็นทำเลที่ตั้งอยู่กึ่งกลางระหว่างเมืองต่าง ๆ ในมณฑล จึงตั้งสำนักว่าราชการขึ้นที่เมืองอุบลนั่นเอง นอกจาก “กรมหลวงพิชิตปรีชากร” แล้ว คณะข้าหลวงไทยชุดนี้ยังประกอบด้วยเจ้าพนักงาน ทหาร พลเรือน หมอ ผู้เชี่ยวชาญทางด้านภาษา ฯลฯ รวมประมาณ ๒๐๐ คน ผู้มีบทบาทสำคัญนอกเหนือจากข้าหลวงใหญ่ก็มีเช่น ขุนประชาตติกิจ (ต่อมาได้เป็น “พระยาประชาภิจักรจักร”), พระทิพจักรุศาสตร์ธำรง (หมอประจำคณะข้าหลวงไทย), หลวงธนสารอารักษ์, หลวงพิพิธสุนทร (ทองอิน), ขุนราชพัศดุพิศพาน, ขุนไผ่ไทยพิทักษ์, ขุนกำพูชภาษา (ล่ามภาษาเขมรประจำคณะ), นายร้อยตรีกรมยา (นายทหารประจำกองข้าหลวง), หมื่นภาษามิลักขุ (ล่ามภาษาขมุ) และนายผาด

ส่วนหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ ก็ได้มีการเปลี่ยนชื่อเป็น “หัวเมืองลาวพวน” พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดให้ “กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม” พระราชอนุชาของพระองค์ เช่นกันขึ้นมาดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการแทนพระองค์ พร้อมด้วยข้าราชการทหารและพลเรือน คณะข้าหลวงไทยประจำหัวเมืองมณฑลลาวพวนตั้งสถานที่ว่าราชการปกครองอยู่ที่เมืองหนองคาย “หัวเมืองลาวพวน” ประกอบด้วยหัวเมืองเอก ๑๖ เมือง ได้แก่ เมืองหนองคาย, เมืองโพนพิสัย, เมืองชัยบุรี, เมืองท่าอุเทน, เมืองนครพนม, เมืองมุกดาหาร, เมืองคำเกิด, เมืองคำม่วน, เมืองบริด้นธนิคม, เมืองเชียงขวาง, เมืองสกลนคร, เมืองหนองหาร, เมืองขอนแก่น, เมืองบุรีรัมย์, เมืองก

มุกทาสัย, เมืองหล่มสัก และหัวเมืองที่ขึ้นกับหัวเมืองเอกอีกกว่า ๓๖ เมือง รวมเป็น ๕๒ หัวเมือง ทั้งหมดนี้ขึ้นอยู่ในบังคับบัญชาของข้าหลวงใหญ่ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ประจำหัวเมืองลาว

พวน

ทางด้านหลวงพระบางและหัวเมืองบิรวาร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดให้รวมเมืองนครหลวงพระบาง, สิบสองพันนา, สิบสองจุไท, หัวพันห้าทั้งหก และหัวเมืองขึ้นของเมืองเหล่านี้เข้าด้วยกันเรียกว่า "หัวเมืองลาวพุงขาว" ตั้งกองว่าราชการปกครองอยู่ที่นครหลวงพระบาง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดให้ "พระยาฤทธิรงค์ธนะ" (สุก ชูโต) รั้งตำแหน่งเป็นข้าหลวงใหญ่ผู้สำเร็จราชการประจำอยู่ที่นครหลวงพระบาง ซึ่งก่อนหน้านั้นพระองค์ได้ทรงโปรดให้ "กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์" ขึ้นมาเป็นข้าหลวงใหญ่ประจำราชการอยู่ที่มณฑลนี้ แต่ยังไม่ทันได้เดินทางขึ้นไปถึง ก็มีรับสั่งให้เปลี่ยนไปเป็นข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกลาง อยู่ที่นครราชสีมา ต่อมากกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ได้ย้ายไปเป็นข้าหลวงใหญ่ประจำหัวเมืองมณฑลลาวท้าวแทนกรมหลวงพิชิตปรีชากร ส่วนหลวงพระบางก็จึงมีแต่พระยาฤทธิรงค์ธนะ เป็นข้าหลวงไทยประจำสืบต่อมานับแต่ที่พระยาพิไชยเคยขึ้นมารั้งตำแหน่งดังกล่าวเมื่อครั้งยังทำสงครามปราบฮ่ออยู่

ภาพ 15. ขุนนางสยามในหัวเมืองลาว
(ที่มา: Cupet, 1999: 65)

หัวเมืองลาวทั้งหมดที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่ามีทั้งที่อยู่ทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงตลอดถึงเมืองนครราชสีมาและที่อยู่ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง รวมทั้งแขวงสิบสองจุไทยและแขวงสิบสองพันนาตอนใต้ทางการกรุงเทพฯ เรียกรวมกันว่า “หัวเมืองลาวชั้นนอก” คนลาวที่อยู่ในดินแดนที่กล่าวมานี้จึงถูกเรียกว่า “ลาวนอก” ส่วน “หัวเมืองลาวชั้นใน” และ “ลาวใน” นั้น ทางทางการกรุงเทพฯ กำหนดเอาคนลาวที่ถูกกวาดต้อนไปตั้งถิ่นฐานอยู่ในเขตกรุงศรีอยุธยาและเขตกรุงเทพฯ มาแต่เดิม คนลาวส่วนนี้เป็นกำลังสำคัญของอยุธยาและกรุงเทพฯ ทั้งทางเศรษฐกิจ การเพาะปลูก และในการสงคราม เรียกว่า “ลาวอาสา” หรือ “ไพร่ลาวซ่า” โดยแรกทีเดียวการอพยพเข้ามาจะเป็นในลักษณะของการถูกกวาดต้อนภายหลังสงครามยุติ^{๑๑๑} ต่อมาเป็นการเคลื่อนย้ายหลังจากที่ล้านช้างตกเป็นอาณานิคมฝรั่งเศส เป็นต้น

ส่วนเหตุผลที่ต่อมาในปีพ.ศ. ๒๔๓๕ ได้มีการเปลี่ยนชื่อเรียกหัวเมืองลาวเป็นไทย และให้เรียกคนลาวว่า “ไทย” ถือว่าลาวเป็นคนเชื้อชาติเดียวกับไทย โดยไทยในแง่มุมข้างต้นมีความหมายว่าเป็นส่วนหนึ่งใน “สยาม” (ชาติไทยในบังคับสยาม)^{๑๑๒} หรือ “พระราชอาณาเขตสยาม” ที่หมายจะให้แผนที่และแสนยานุภาพทางทหารในการปราบฮ่อและฆ่าเป็นเครื่องยืนยันยืนยันความเป็นเจ้าของดินแดนล้านช้าง ตามความใน “ประกาศแบ่งเมืองในพระราชอาณาเขต ร.ศ. ๑๑๐” พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงพระราชดำริไว้ว่า:

“ความคิดที่จะรวมหัวเมืองเข้า บันออกเป็น ๖๓ เมือง ให้เจ้าเมืองกรมการมีเงินเดือนนั้น เปนความคิดดีอย่างยิ่ง ต้องกับความประสงค์ของอันสองประการคือ ประการหนึ่งอยากรวมเมืองที่แยกออกไปเป็นเมืองเล็กเมืองน้อยที่เปนแต่เหตุสำหรับให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อน เพราะเจ้าเมืองกรมการ จำต้องหาผลประโยชน์โดยทางค่าธรรมเนียม เปนเครื่องรักษายศ เมื่อไม่พอก็ต้องหา นอกธรรมเนียมประกอบช่วยแรง เพราะเมืองมากจึงต้องมีเจ้าเมืองกรมการเกินต้องการไปอย่างหนึ่ง แลการซึ่งเจ้าเมืองกรมการจำต้องหากินค่าธรรมเนียมซึ่งบ้านเมืองเรียบริ้อยเปนปรกติแล้ว คงจะไม่พอกินอยู่เปนธรรมดาเช่นนี้ ไม่เห็นการเลยที่จะให้เกิดความดีอันใดขึ้นได้ ความไม่พอใจสองข้อนี้ เปนข้อขัดขวาง

^{๑๑๑} ดูรายละเอียดใน บังอร ปิยะพันธุ์ ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์ อ่างแคว: เพ็ญศรี ดูก และ นารี สาริกะภูติ. ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของชาวลาวเวียงและลาวพวนในอำเภอยพนนิคมและอำเภอยสนามชัยเขต จังหวัดฉะเชิงเทรา กรุงเทพฯ: โครงการไทยศึกษาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๘.

^{๑๑๒} ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. “การเมืองของการนิยามความหมาย “อีสาน” พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๔๗๕.” มนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์ ปีที่ ๑๔ ฉบับที่ ๓ (เมษายน - มิถุนายน ๒๕๔๔), หน้า ๑ - ๑๒.

ใหญ่ของการเจริญแห่งบ้านเมือง เมื่อคิดรวมเมืองแลให้เงินเดือนขึ้นได้ก็เปนปลดเปลื้องการซึ่งขัดข้องในใจสองอย่างนั้นได้หมด”^{๑๑๑}

ต่อมาสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ ทรงอธิบายให้เหตุผลไว้ในทำนองเดียวกันดังนี้

“พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ทรงเปลี่ยนแปลงลักษณะการปกครองพระราชอาณาเขตตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๕ เป็นต้นมา ด้วยทรงพระราชปรารภว่าลักษณะการปกครองแบบเดิม นิยมใช้เป็นอย่างประเทศราชธิราช (Empire) อันมีเมืองคนต่างชาติต่างภาษาเป็นเมืองขึ้นอยู่ในพระราชอาณาเขต จึงถือว่าเมืองรายพระราชอาณาเขต ๓ มณฑลนั้นเป็น “เมืองลาว” และเรียกชาวเมือง ซึ่งอันที่จริงเป็น ชน “ชาติไทย” ว่าลาว แต่ลักษณะการปกครองเช่นนั้นพันเวลาอันสมควรเสียแล้ว ก็เดาไว้จะกลับให้โทษแก่บ้านเมือง จึงทรงพระราชดำริให้แก้ลักษณะการปกครอง เปลี่ยนเป็นอย่างพระราชอาณาเขตประเทศไทยรวมกัน เลิกประเพณีที่มีเมืองประเทศราช ถวายต้นไม้ทองเงิน และให้เปลี่ยนนามมณฑลลาวเฉียงเป็น “มณฑลพายัพ” เปลี่ยนนามมณฑลลาวพวนเป็น “มณฑลอุดร” และเปลี่ยนนามมณฑลลาวกาวเป็น “มณฑลอีสาน” ตามทิศของพระราชอาณาเขต ทั้งให้เลิกเรียกไทยลาวมณฑลทั้ง ๓ นั้นว่าลาวด้วย แต่นั้นก็เรียกรวมกันว่า “ไทยเหนือ” แทนเรียกว่า “ลาว” ^{๑๑๒}

โดยเหตุที่การจัดการปกครองหัวเมืองดังรายละเอียดข้างต้น เกิดขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๓๔ หนึ่งปีก่อนการปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาล พ.ศ. ๒๔๓๕ ซึ่งเป็นหลักหมายสำคัญของประวัติศาสตร์การปฏิรูปสมัยรัชกาลที่ ๕ และเมื่อพิจารณารายละเอียดของทั้งกรณีการจัดการปกครองหัวเมืองในปี พ.ศ. ๒๔๓๔ กับการปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาลในปี พ.ศ. ๒๔๓๕ ก็พบว่ากรณีหลังยังเป็นการกระทำที่สืบเนื่องมาจากกรณีแรกอยู่ค่อนข้างมาก กล่าวได้ว่าการจัดการปกครองหัวเมืองในปี พ.ศ. ๒๔๓๔ เป็นพื้นฐานสำคัญที่ทำให้การปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาลเกิดขึ้นและมีพัฒนาการอย่างเห็นกันในเวลาต่อมา ในหมู่บุคคลร่วมสมัยผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับการปฏิรูปเอง ก็เข้าใจประเด็น

^{๑๑๑} พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ ๕ และ ๖ กับเรื่องประกอบ กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๗ (พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพจอมพลสุภะดี ธนะรัชต์ วันที่ ๑๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๐๗), หน้า ๒๑๗.

^{๑๑๒} สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑. นิทานโบราณคดี หน้า ๑๔๕ - ๑๔๖.

ความสำคัญของการจัดการปกครองหัวเมืองที่มีต่อการปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาลเป็นอย่างดี ดังที่ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพและพระยาราชเสนาอธิบายไว้ว่า:

“พระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชดำริ ตั้งแต่เริ่มทรงปรารภจะจัดการปกครอง พระราชอาณาจักรให้มั่นคง เห็นว่าที่หัวเมืองแยกกันขึ้นอยู่ในกระทรวงมหาดไทย บ้าง ในกระทรวงกลาโหมบ้าง และกรมท่า (เมื่อก่อนเปลี่ยนเป็นกระทรวง ต่างประเทศ) บ้าง บังคับบัญชาหัวเมืองถึง ๓ กระทรวง ยากที่จะจัดการปกครอง ให้เป็นระเบียบแบบแผนเรียบร้อยเหมือนกันได้ทั่วทั้งพระราชอาณาจักร ทรง พระราชดำริเห็นว่า ควรจะรวมการบังคับบัญชาหัวเมืองทั้งปวงให้ขึ้นอยู่แต่ใน กระทรวงมหาดไทยกระทรวงเดียว และรวมหัวเมืองเข้าเป็นมณฑล มีผู้ปกครอง มณฑลขึ้นต่อกระทรวงมหาดไทยอีกชั้นหนึ่ง จึงจะจัดการปกครองได้สะดวก”^{๑๑๔}

นอกจากที่กล่าวข้างต้นนี้แล้ว ยังมีเหตุการณ์ที่ส่งผลกระทบต่อความรู้สึกนึกคิดของฝ่าย กบฏ เช่น การกวาดต้อนครั้งใหญ่ในปี พ.ศ. ๒๓๗๒ หลังจากได้ชัยชนะในการทำสงครามปราบปรามกลุ่มพระเจ้าอนุวงศ์ เวียงจันทน์ถูกเผาทั้งร้าง เชื้อพระวงศ์เจ้าเวียงจันทน์สูญหายไป ชาวลาวจำนวนมากต้องพลัดพรากจากถิ่นฐาน บ้างล้มหายตายจาก บ้างหลบซ่อนอยู่ตามป่าเขา ได้ยากลำบากแตกต่างกันต่าง ๆ นานา ดังนั้น เราจะเห็นได้ว่า การที่ต่อมาได้มีผู้อ้างว่าเป็นผู้มีบุญสืบสิทธิ ธรรมจากเวียงจันทน์ ไม่ก็จะเป็นพระศรีอาริย์ เป็นธรรมิกราช เป็นพระอินทร์ เป็นพญาแถน ผู้จะ ก่อตั้งสังคมชุมชนใหม่ในอนาคต จึงเป็นที่ประทับใจจนได้รับความสนับสนุนจากคนลาวในท้องถิ่นที่มี กบฏนั้นเกิดขึ้น ขณะเดียวกันการพังทลายของรัฐลาวเวียงจันทน์ ซึ่งมีค่าเท่ากับการพังทลายลงของ ระบบจักรวาลทัศน์แบบเดิมด้วยนั้น สร้างสิทธิธรรมแก่ผู้นำกบฏในการอ้างความสืบเนื่องกับ เวียงจันทน์และบางตัวละครในจักรวาลเดิม ไม่ว่าจะเป็นพระศรีอาริย์ พระยารธรรมิกราช พระ โภธิสัตว์ พระอินทร์ พระวิษณุ และบรรดาผีฟ้าพญาแถนทั้งหลาย ฯลฯ

ด้วยเหตุดังนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในคราวทรงมีพระราชหัตถเลขาถึง กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เมื่อคราวเสด็จตรวจราชการหัวเมืองมณฑลอีสาน จึงทรงมีพระราช กระแสรับสั่งกำชับกรมหลวงดำรงราชานุภาพเกี่ยวกับกบฏผู้มีบุญทั้งหลาย ที่เกิดในรัชสมัยของ พระองค์ ให้กวาดขันเข้มงวดตรวจดูให้ละเอียดรอบคอบ อย่าปล่อยปละวางใจ เนื่องจากทรงระแวง อยู่ตลอดว่า กบฏหัวเมืองลุ่มน้ำโขงนี้จะถูกยุยงเลี้ยมสอนมาจากฝรั่งเศสในอีกฝั่งของแม่น้ำโขง หรือไม่ฝ่ายกบฏอาจจะสร้างสถานการณ์ดึงความสนใจของฝรั่งเศส ให้เข้ามาจัดการยุติปัญหาความ

^{๑๑๔} สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา. เทศาภิบาล (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕:๔๕), หน้า ๖๗.

ยุ่งยากในเขตแดนใกล้เคียง ซึ่งจะเป็นปัญหาใหญ่ที่ทำให้สยามต้องเผชิญหน้ากับฝรั่งเศสอีกครั้ง หลังจากกรณีพิพาท ร.ศ. ๑๑๒ การนี้ทรงรับสั่งกับกรมหลวงดำรงราชานุภาพไว้ให้พิจารณาว่า กบฏผู้มีบุญลุ่มน้ำโขงนั้น :

“มันไม่ใช่บ้า (หากแต่) เป็นความคิดตั้งเมืองอย่างเก่า ซึ่งเริ่มมีมา แต่แผ่นดินพระนั่งเกล้าเมื่อเกลี้ยกล่อมครัวเวียงจันทน์แล้วมาทิวขึ้นครั้งแผ่นดิน พระจอมเกล้ามายุ่งใหญ่ครั้งแผ่นดินพระจุลจอมเกล้า เป็นการฝึกหัดมา ๒ - ๓ ชั่วคน จนลงปลายมาตีชิงแย่งเขตแดนกัน อ้ายที่เป็นคนแก่รู้ปอลี่ชี่ พวก ลาวครั้งแผ่นดินพระนั่งเกล้าตลอดมาก็เดินเรื่องอยู่ทางนั้น คนที่จะทำเช่นนี้ ต้องนับว่ามีความคิดเหินกรวดเพนทองทั้งนั้น ที่จะตีชิงแย่งบ้านแย่งเมือง อะไรไม่ได้ แต่ถ้าถือว่าเพนบ้าปละปล่อย จะเข้าหาฝรั่งเศส ก่อเหตุการ กวนใจได้มากขอให้ระวัง”^{๑๑๖}

เนื่องจาก “ความคิดตั้งเมืองอย่างเก่า” ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมี พระราชกระแสรับสั่งกับกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลุถึงรัชสมัยของพระองค์สำหรับชนชั้นนำสยาม แล้วถือเป็นสิ่งล้าสมัย ไม่สามารถปฏิบัติได้ แต่ในหมูชนชั้นนำท้องถิ่นแล้ว สิ่งนี้ยังคงเป็นเรื่องที่พึงปรารถนา เพราะการรวบรวมกำลังคนตั้งเป็น “เมือง” ขึ้น เป็นที่มาของความมั่งคั่งและอำนาจของ ชนชั้นนำท้องถิ่น ทั้งนี้ในระบบการปกครองอย่างเก่านั้น “เจ้าเมืองเป็นผู้มีอำนาจสิทธิ์ขาด ในการที่จะสั่งแลบังคับกรมการทั้งปวง หรือในกิจสุขทุกข์ของราษฎรทั่วไปบรรดาที่อยู่ในแคว้นแคว้นแดนเมือง นั้น”^{๑๑๗} ฉะนั้นเมื่อพบเห็นการรวบรวมกำลังคนเข้าด้วยกัน แต่ยังไม่เห็นหลักฐานแน่ชัดว่าคิดก่อการ เป็นกบฏก็มักจะลงความเห็นกันในหมูชนชั้นนำสยามว่า:

“บางที่ผู้ที่เป็นหัวหน้าในบ้านนั้นมีสติปัญญาดีมีผู้คนนับถือมาก ก็พากัน คิดจัดรวบรวมขอร้องต่อพระมหานครอันตนได้ขึ้นอยู่กับ เพื่อได้รับอนุญาตตั้งบ้าน นั้นขึ้นเป็นเมือง ครั้นได้รับอนุญาตแล้วก็ตั้งขึ้นเป็นเมือง เหมือนดังเมือง อุบลราชธานีเดี๋ยวนี้”^{๑๑๘}

^{๑๑๖} นพ. ร. ๕ ม. ๕๗/๑๗ พระราชหัตถเลขที่ ๑๒๔/๑๐๒๔.

^{๑๑๗} จุฬนาทิวโรชย์ (จีน). “การปกครองของชนชาติลาวชาววันออก.” วชิรญาณ เล่ม ๕ ตอน ๒๕ (ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๕/พ.ศ. ๒๔๓๙), หน้า ๒๕๐๑.

^{๑๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๙๔.

ขณะที่การล่มสลายของศูนย์กลางรัฐลาว ตลอดจนความอ่อนแอและเสื่อมโทรมลงของ หลวงพระบางในเวลาต่อมา กลายเป็นโอกาสสำคัญที่ทำให้ข้าสามารถประกาศตัวเป็นอิสระได้ ชั่วคราว และในการประกาศตัวนั้นก็มีการอ้างถึงตัวละครใน "จักรวาลทัศน์" ที่หากรัฐลาวยังเข้มแข็ง ทางจิตวิญญาณอยู่ก็คงไม่สามารถกระทำได้ ภายใต้สถานการณ์ดังกล่าวนี้เองในปีพ.ศ. ๒๔๑๙ ท้าวล่าแสงแสนเหิน ผู้นำขบวนการ "ข้าเจือง" ได้ประกาศอ้างแก่ญาติพี่น้องของตนว่า :

“เจ้าตนมีฟ้าผู้ใหญ่คือ สมเด็จพระอินทร์ ลงมาปลุกสั่งให้เราตื่นขึ้น เปล่งรัศมีสว่างทั่วห้องเรือน บอกแก่เราว่า ตัวเราจะมีบุญได้เป็นใหญ่ ให้ เร่งคิดการต่อสู้กับพวกลาว ตั้งแต่บัดนี้จะได้เป็นบ่าวพวกลาวต่อไป เจ้า ตนมีฟ้าผู้ใหญ่จึงบอกให้อาวุธและสิ่งของป้องกันตัวแก่เรา ว่าซ่อนไว้ใน หนองน้ำ เพื่อจะไม่ให้ที่เป็นญาติพี่น้องลาวผู้ใดมารู้เห็นก่อน”^{๑๑๘}

จะเห็นได้ว่า การเกิดขึ้นของขบวนการ "ข้าเจือง" เกี่ยวข้องกับการนำเอา "จักรวาลทัศน์" ที่ แต่เดิมนั้นเป็นเครื่องมือในการอ้างความชอบธรรมในการมีอำนาจปกครองของศูนย์กลางรัฐ มาตีความให้เป็นอุดมการณ์หรือเหตุผลของการก่อกบฏ จากเดิมที่พระอินทร์หรือพญาแถนถูกใช้ให้เป็น ที่มาของอำนาจและบุญญาธิการของกษัตริย์ลาวและไทย ก็ถูกใช้โดยฝ่ายกบฏคือ อ้าง "ความเป็นผู้มีบุญ" ของผู้นำในการรวมศูนย์ความเชื่อความศรัทธาเป็นหนึ่งเดียวกัน โดยหาได้ล่วงรู้แต่อย่างใดว่า การใช้ระบบคิดเดียวกันกับกลุ่มชนผู้ปกครองนี้แม้จะสามารถระดมความร่วมมือในกลุ่มของตนได้ใน เวลารวดเร็ว แต่ก็ด้วยระบบคิดเดียวกันนี้เองเป็นที่มาของความอ่อนแอภายในของการต่อสู้จนพบ ความพ่ายแพ้ในเวลาต่อมา

การสำรวจและจัดทำแผนที่พระราชอาณาเขตสยาม

ในการแสดงสิทธิอำนาจของสยามเหนือดินแดนลุ่มแม่น้ำโขง ยังมีการจัดทำแผนที่ "พระราช อาณาเขตสยาม" ขึ้นมา ความพยายามอันนี้มีมาตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ ๔^{๑๒๐} โดยในปีพ.ศ. ๒๔๐๙ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริที่ว่า "ลำน่าน้ำโขงเขตแดนติดต่อ

^{๑๑๘} พงศาวดารเมืองแกลง. ใน ประชุมพงศาวดารเล่ม ๖ (ภาคที่ ๒๒) (พระนคร: ก้าวหน้า, ๒๕๐๗), หน้า ๓๐๙.

^{๑๒๐} อย่างไรก็ตาม ธิดา สาระยาได้เสนอแนวคิดว่าก่อนช่วงเวลาสมัยรัชกาลที่ ๔ นั้นมีความเคลื่อนไหวสำคัญเกี่ยวกับการจัดทำแผนที่ อยู่อย่างหนึ่ง กล่าวคือได้เริ่มมี "สยาม" และประเทศต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ปรากฏชื่อขึ้นในแผนที่ไตรภูมิมาตั้งแต่รัชสมัย พระเจ้ากรุงธนบุรี เป็นสิ่งสะท้อนว่าเริ่มมีการรับรู้ถึงการมีอยู่ของประเทศต่าง ๆ ในเชิงกายภาพ แต่ประเด็นการเกิดขึ้นของ "รัฐในเชิง เขตแดน" และการทำแผนที่พระราชอาณาเขตสยามนั้น ธิดาก็ยังยอมรับว่าเกิดขึ้นในช่วงสมัยรัชกาลที่ ๕ ดูรายละเอียดข้อเสนองของ ธิดาใน ธิดา สาระยา. "การเปลี่ยนแปลงคติไตรภูมิและมโนทัศน์เกี่ยวกับแผนที่ในสังคมสยาม." ใน รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชีย ตะวันออกเฉียงใต้: กำเนิดและพัฒนามาก (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๗), หน้า ๓๓๕ - ๓๕๔.

สำรวจเพื่อจัดทำแผนที่โดยเร็ว ต่อเมื่อเกิดปัญหาข้อพิพาทในปัญหาเขตแดนกับฝรั่งเศส สยามจะได้มีหลักฐานสำหรับโต้แย้งกับฝรั่งเศส คำแนะนำดังกล่าวนี้พระองค์เจ้าดิศวรกุมารทรงเห็นชอบด้วยเป็นอย่างยิ่ง จึงนำเรื่องนี้ขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งก็สอดคล้องกับที่ทรงกำลังได้ตรองปัญหาเกี่ยวกับเขตแดนล้านช้างอยู่พอดี จึงทรงมีพระบรมราชานุญาตตามนั้น^{๑๒๖}

คณะสำรวจดินแดนลาวซึ่งมีแมคคาร์ธีเป็นหัวหน้า ออกเดินทางจากกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๑๖ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๖ ได้ทำการสำรวจและจัดทำแผนที่บริเวณลาวเหนืออย่างคร่าว ๆ คณะสำรวจต้องเผชิญกับปัญหาอุปสรรค เช่น สภาพความทุรกันดารของพื้นที่ ภูมิประเทศ ดินฟ้าอากาศ และโรคภัยไข้เจ็บ จึงเดินทางกลับกรุงเทพฯ ในวันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๖ เนื่องจากยังปฏิบัติงานไม่ได้ตั้งเป้าหมายไว้ แมคคาร์ธีและคณะสำรวจจึงได้เดินทางกลับไปหาลงพระบางอีกครั้งในปี พ.ศ. ๒๔๒๗^{๑๒๗} และอีกครั้งในปี พ.ศ. ๒๔๒๙ การทำแผนที่ "พระราชอาณาเขต" จึงเสร็จสิ้นลง ซึ่งในครั้งหลังสุดนี้แมคคาร์ธีได้เดินทางไปกับกองทัพปราบฮ่อฝ่ายเหนือที่มีเจ้าหมื่นไวยวรนาถเป็นแม่ทัพใหญ่

ต่อมาปี พ.ศ. ๒๔๓๐ แมคคาร์ธีได้เดินทางกลับประเทศอังกฤษ เพื่อเป็นธุระจัดการตีพิมพ์เผยแพร่แผนที่พระราชอาณาเขตสยามให้เป็นที่รับทราบกันในยุโรป^{๑๒๘} โดยถือโอกาสพิมพ์ในคราวเดียวกับที่สยามส่งกรมหมื่นเทววงศ์วโรปการไปร่วมงานฉลองครองราชย์ครบ ๕๐ ปีของสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรีย แต่กว่าจะพิมพ์เสร็จก็ในปี พ.ศ. ๒๔๓๑ ใช้ชื่อว่า "แผนที่พระราชอาณาเขตสยาม" แต่เรียกลาลองว่า "แผนที่แมคคาร์ธี" ภายในแผนที่ระวางนี้มีส่วนแทรกแผนที่ผังเมืองขนาดย่อไว้ ๓ เมือง คือ กรุงเทพฯ เชียงใหม่ และหลวงพระบาง^{๑๒๙}

ทางด้านกรุงเทพฯ ในปีเดียวกันนี้ วารสารวชิรญาณวิเศษ ได้ตีพิมพ์บทความชื่อ "ประเทศสยาม" โดยไม่ระบุนามผู้เขียน เนื้อหาเป็นการพยายามบรรยายให้เห็นความสำคัญของแผนที่พระราชอาณาเขตสยามที่ได้จากการสำรวจและจัดทำขึ้นใหม่นี้ โดยเชื่อมโยงกับสถานะและบทบาทของสถาบันพระมหากษัตริย์ พร้อมนำเอาคำ "สยาม" ที่แต่เดิมหมายถึงดินแดนอย่างกว้าง ไม่ได้เฉพาะเจาะจงว่าเป็นดินแดนภายใต้อาณัติปกครองของใคร แต่ในบทความนี้ผู้เขียนคนดังกล่าวได้กล่าวอย่างชัดเจนว่า "ในคำว่า สยามประเทศ, เราหมายเอาบ้านเมืองเขตแดนแผ่นดิน ที่เป็นพระ

^{๑๒๖} จีราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. *วิกฤตการณ์สยาม พ.ศ. ๑๑๒* อ้างแล้ว, หน้า ๒๔.

^{๑๒๗} "ประกาศว่าด้วยแผนที่." ใน *ราชกิจจานุเบกษา* เล่ม ๑ แผ่นที่ ๓๒ วันอาทิตย์ เดือน ๔ อุตตราสาร แรม ๗ ค่ำ ปีมะเส็งศก ๑๒๔๗ (พ.ศ. ๒๔๒๔), หน้า ๒๔๔.

^{๑๒๘} จีราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. *วิกฤตการณ์สยาม พ.ศ. ๑๑๒* หน้า ๒๕.

^{๑๒๙} งาม วัชรประดิษฐ์. "พัฒนาการของประวัติศาสตร์ชาติในประเทศไทย พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๔๗." (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๑๑๑.

ราชอาณาจักรของพระเจ้าอยู่หัวแห่งเรา”^{๑๑๐} การจัดทำแผนที่ได้เข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องกับการเฉลิมพระเกียรติขององค์พระประมุขขณะนั้น ไม่ใช่ดินแดนของ “รัฐประชาชาติ” แต่เป็นดินแดนขององค์พระมหากษัตริย์ และพระองค์เองก็ทรงประกาศพระองค์เป็นกษัตริย์ของกลุ่มชนต่าง ๆ ที่อาศัยอยู่ใน “สยาม”

แผนที่พระราชอาณาเขตสยามถือเป็นสิ่งประดิษฐ์ชิ้นใหม่ที่มองกันว่าจะช่วยยืนยัน “ความเป็นศิวิไลซ์” ของสยาม แต่ความเป็นศิวิไลซ์ดังกล่าวก็มีความลักลั่นตรงที่เป็นความศิวิไลซ์ในแง่ที่ต้องมีสถาบันกษัตริย์เป็นเสาหลักของรัฐและสังคม กลุ่มชนพื้นเมืองต่าง ๆ ที่อยู่กระจัดกระจายตามชายขอบพระราชอาณาเขตและไม่ได้มีกษัตริย์เป็นผู้ปกครองจึงถูกมองถูกเหยียดให้เป็นคู่ตรงข้ามกับความศิวิไลซ์ดังกล่าว^{๑๑๑} พวกเขาถูกทำให้เป็นตัวแทนของความล้าหลังในเรื่องนี้อย่างสุดโต่งเพื่อยืนยันถึงความเหนือกว่าและสร้างความชอบธรรมว่า “คนป่า” เหล่านี้สมควรจะถูกปกครองโดยพวกตน งานเขียนอันเป็นต้นธารของรูปความคิดข้างต้น เช่น งานผู้เขียนบทความ “ประเทศสยาม” นี้จึงกล่าวว่า :

“แลป่าไม้ดงดึกที่บึงชฎเปนเทือกแถวกกกว้างใหญ่เปนที่อยู่แห่งมนุษย์ชาติป่าดงดึกเสื่อเรียกว่า ช่าบ้าง ละวะบ้าง ชมุทั้งหลายชาติหลายตระกูลมิได้รู้มีเจ้ามีเมือง ในที่เหล่านี้เปนที่กันดานด้วยความไข้พิริดอันแรงร้าย แลคนพวกนี้ตั้งแต่ปรากฏมีมาก็ไม่ปรากฏว่าเราชาติใด ๆ อื่นมาเปนเจ้านายได้ อังกฤษแลฝรั่งเศสก็ไม่สามารถทำได้ ยังต้องปล่อยให้เปนอิศรภาพ”^{๑๑๒}

จะเห็นได้ว่า ประเด็นเรื่อง “อิศรภาพ” และสิทธิในการปกครองตนเองหรือการไม่ขึ้นต่อใครขณะนั้นถือเป็นสิ่งที่เปนปัญหาสำหรับชนชั้นนำของส่วนกลางอยู่พอสมควร (แม้ไม่ระบุนามผู้เขียนบทความ “ประเทศสยาม” ไว้ แต่เรารู้ว่าวารสารวชิรญาณวิเศษนั้นเปนวารสารทางการที่เหล่าบรรดาข้าราชการและเชื้อพระวงศ์ต่างผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนกันเรื่องส่งมาตีพิมพ์) ประเด็นนี้ถูกใช้อธิบายให้ความหมายแก่ชนชั้นนำสยามว่า เปนความจำเป็นที่ต้องขยายอำนาจการปกครองเข้าไปสู่

^{๑๑๐} ไม่ระบุนามผู้เขียน. “ประเทศสยาม.” *วชิรญาณวิเศษ* เล่ม ๒ แผนที่ ๒๔ วัน ๕ เดือน ๕ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปิกุนยังเปนอัฐศก ๑๒๔๔ (พ.ศ. ๒๔๓๐).

^{๑๑๑} Thongchai Winichakul. “The Others Within: Travel and Ethno-spatial Differentiation of Siamese Subjects, 1885-1910.” In Andrew Turton. [Ed]. *Civility and Savagery: the Differentiation of People Within the Tai Speaking Polities* [London: Curzon Press, 2000], pp.38-62.

^{๑๑๒} ไม่ระบุนามผู้เขียน. “ประเทศสยาม.” *วชิรญาณวิเศษ* เล่ม ๒ แผนที่ ๒๕ วัน ๖ เดือน ๕ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปิกุนยังเปนอัฐศก ๑๒๔๔ (พ.ศ. ๒๔๓๐).

เขตแดนของกลุ่มชนเหล่านี้ที่ยังไม่ถูกปกครอง เพื่อจะได้นำพวกกลุ่มชนเหล่านี้เข้าสู่ยุค “ศิวิไลซ์” ต่อไป มุมมองว่าด้วย “ความศิวิไลซ์” แบบเข้าข้างตัวเองเช่นนี้ นำมาซึ่งปัญหาทางประวัติศาสตร์ ทำให้ไม่เข้าใจและไม่ยอมรับความหลากหลาย ความหลากหลายภายใต้พระบรมโพธิสมภารนั้นแท้จริงไม่ใช่ความหลากหลาย แต่เป็นความคับแคบที่ขวยอ้างเป็นความหลากหลาย เหตุนี้ “ความศิวิไลซ์” ในแ่งดังกล่าวก็จึงไม่ใช่ “ความศิวิไลซ์” อย่างแท้จริง และ “ความศิวิไลซ์” ที่อ้างเป็นกันอย่างฉาบฉวย เช่นนี้ได้ก่อปัญหาในทางประวัติศาสตร์ไม่น้อย เราควรต้องเข้าใจ “ความศิวิไลซ์” ในนิยามดังกล่าวว่าไม่ใช่ “ความศิวิไลซ์” ดังที่เราเข้าใจกันในระยะหลังมานี้^{๑๓๓}

ภายหลังจากที่รัฐบาลสยามทำความตกลงจัดตั้งคณะกรรมการสำรวจเขตแดนร่วมกับฝรั่งเศส รัฐบาลก็ได้ส่งกองแผนที่ขึ้นไปร่วมสำรวจและทำแผนที่กำหนดเขตแดนระหว่างสยามกับฝรั่งเศสในดินแดนสิบสองจุไท สิบสองปันนา หลวงพระบาง หัวพันห้าทั้งหก และเมืองพวน^{๑๓๔} กองแผนที่ชุดนี้ประกอบด้วยคณะบุคคลผู้ชำนาญงาน เช่น นายคอลลินส์ (Collins), ขุนสุนทรสาทิกลักษณ, นายเส็ง (ต่อมาได้เป็น “พระยามหาอำมาตยาธิบดี”), นายสว่าง, นายเจริญ, นายถัด, นายเพิ่ม ออกเดินทางไปพร้อมกับกองทัพปราบฮ่อครั้งที่สองของพระยาสุรศักดิ์มนตรี การสำรวจแผนที่ครั้งนี้มีอุปสรรคสำคัญคือ ไม่สามารถเข้าไปสำรวจในเขตแดนที่กองทัพฝรั่งเศสยึดครองอยู่ จึงได้ทำการสำรวจแต่เฉพาะบริเวณสิบสองปันนา หัวพันห้าทั้งหก เมืองแกลง และเมืองหลวงพระบาง คณะสำรวจชุดนี้ได้เดินทางกลับกรุงเทพฯ ในปีพ.ศ. ๒๔๓๒^{๑๓๕}

ก่อนหน้านั้นในปีพ.ศ. ๒๔๓๐ ฝรั่งเศสได้แจ้งมาว่าจะทำการปราบปรามฮ่อที่ตั้งชุมนุมอยู่ในเขตเมืองต่งเกี้ย ในแนวเขตรอยต่อระหว่างแดนเวียดนามกับสยาม รัฐบาลฝรั่งเศสจึงต้องการขอความร่วมมือจากสยาม เนื่องจากฝรั่งเศสมีประสบการณ์จากการปราบปรามกบฏพื้นเมืองในถิ่นอื่น ๆ มาแล้ว พิจารณาเห็นว่า ปัญหาการปราบฮ่อที่ผ่านมาที่ไม่ได้ผลสำเร็จเด็ดขาดนั้น เป็นเพราะความแปรปรวนในเรื่องความสัมพันธ์ระดับภูมิภาค เมื่อถูกปราบจากเขตอิทธิพลของรัฐหนึ่งจึงสามารถถอยร่นไปใกล้ชิดเขตอิทธิพลของอีกรัฐหนึ่ง^{๑๓๖}

แต่การจะได้ความร่วมมือจากสยามในเรื่องนี้นั้นไม่ใช่เรื่องง่าย ม.ปาวีจึงแนะนำรัฐบาลอาณานิคมฝรั่งเศสในเวียดนามว่า ต้องใช้ประเด็นการปักปันเขตแดนมาเป็นเงื่อนไขชี้้นำในการขอ

^{๑๓๓} แง่คิดนี้ผู้เขียนได้มาจาก รงชัย วินิจจะกุล. “ภาวะอย่างไรหนอที่เรียกว่าศิวิไลซ์ เมื่อชนชั้นนำสยามสมัยรัชกาลที่ ๕ แสวงหาสถานะของตนเองผ่านการเดินทางและพิพิธภัณฑทั้งในและนอกประเทศ.” *รัฐศาสตร์สาร* ปีที่ ๒๔ ฉบับที่ ๒ (๒๕๔๖), หน้า ๑ - ๖๖.

^{๑๓๔} หจข. ร.๕ กต. ๙๘. ๒/๓ ปราบฮ่อ (ประกาศปิดศก ๑๒๔๗) (พ.ศ. ๒๔๒๘ - ๒๔๓๑).

^{๑๓๕} หจข. ร.๕ กต. ๙๘. ๒/๔ หนังสือพระยาสุรศักดิ์มนตรีแม่ทัพใหญ่ฝ่ายเหนือส่งสำเนาหนังสือต่าง ๆ เรื่องจัดเขตแดนฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ (พ.ศ. ๒๔๓๑).

^{๑๓๖} “ประกาศว่าด้วยไม่ให้อีกซึ่งคนที่จะกลับบ้านเมืองของตนในฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง.” ใน *ราชกิจจานุเบกษา* เล่ม ๑๐ แผ่นที่ ๕๒ วันที่ ๒๕ มีนาคม พ.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖), หน้า ๕๔๓.

ความร่วมมือ ซึ่งก็ได้รับการตอบรับจากรัฐบาลสยามเป็นอย่างดี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดข้าหลวงกองหนึ่ง โดยมีพระไพรัชพากษ์ภักดี (ทวน บุนนาค) เจ้าน้ำที่กระทรวงต่างประเทศเป็นหัวหน้า พร้อมด้วยคณะประกอบด้วย หลวงคัคณานต์ (ศรี ปายะนันท์) เจ้าน้ำที่กรมแผนที่ นายบรรหารภูมิสถิตย์ (เพื่อน) กรมแผนที่ เป็นข้าหลวงรองรวมเป็นข้าหลวง ๓ นาย ขุนปราบชลไชย (ขุน ล่าม) ซึ่งต่อมาได้เลื่อนเป็นหลวงขจรธรณี และนายแหว (ต่อมาได้เป็น "หลวงนเรนดิบัญญัติ") จากกระทรวงต่างประเทศให้ร่วมเดินทางไปทำหน้าที่เลขานุการสำหรับงานจดหมายเหตุรวมเป็น ๕ นายร่วมเดินทางไปในครั้งนั้น^{๑๑๑}

จากความร่วมมือในข้อตกลงดังกล่าว รัฐบาลสยามได้เร่งดำเนินการจัดทำแผนที่บริเวณดินแดนลาวตอนเหนือ เพื่อใช้เป็นหลักฐานยืนยันถึงอำนาจของสยามเหนือดินแดนเหล่านี้ ในคราวเดินทัพขึ้นตั้งมั่นในเขตหัวพันห้าทั้งหก เจ้าน้ำน้อยวรนาถได้มอบแผนที่พระราชอาณาเขตสยามให้แก่ ม. ปาวี หนึ่งฉบับ โดยหวังว่า ปาวีจะรับทราบที่ดินแดนสิบสองจุไทย หัวพันห้าทั้งหก และเมืองพวนนั้น เป็นส่วนหนึ่งของพระราชอาณาเขตสยาม แต่ทว่านอกเหนือจากแผนที่แล้วยังมีอีกสิ่งหนึ่งที่จักรวรรดินิยมฝรั่งเศสเหนือกว่าจักรวรรดินิยมสยามคือ แสตนยานุภาพทางการทหาร การรุกเข้ามายึดครองดินแดนสิบสองจุไทยในเหตุการณ์ก่อนปีพ.ศ. ๒๔๓๖ ย่อมแสดงให้เห็นว่าปาวีและรัฐบาลฝรั่งเศสไม่ได้ยอมรับอำนาจของสยามเหนือดินแดนลาวแต่อย่างใด ฝรั่งเศสใช้วิธีฉวยอ้างว่าดินแดนเหล่านี้เคยเป็นเมืองขึ้นที่ต้องส่งเครื่องราชบรรณาการแก่รัฐเวียดนามมาก่อน

เมื่อเทียบกับฝรั่งเศสหลังจากปราบฮ่อในเขตตั้งเกี่ยวสำเร็จแล้ว ก็ทำให้กองทหารฝรั่งเศสมีอำนาจยึดครองเหนือดินแดนตั้งเกี่ยวและบริเวณใกล้เคียงได้มากกว่าเมื่อเทียบกับสยามซึ่งประสบปัญหาอุปสรรคสำคัญที่ถูกทะเลาะเลย ได้แก่ การต่อต้านจากกลุ่มชา ซึ่งเป็นชนพื้นเมืองเดิมในแถบพื้นที่สูงของลาวล้านช้าง กำลังทัพของสยามไม่สามารถยึดครองดินแดนชายขอบของพระราชอาณาจักรได้อย่างแท้จริง การตั้งกองสำรวจและจัดทำแผนที่แต่ละครั้งต้องกระทำภายใต้ความอำนวยความสะดวกของกองทัพให้ส่งกำลังทหารเข้าไปคุ้มกันความปลอดภัยแก่คณะสำรวจด้วยทุกครั้ง

ในปี พ.ศ. ๒๔๒๘ ระหว่างแมคคาร์ธีและคอลลินส์กำลังทำแผนที่พระราชอาณาเขตอยู่ทางแขวงนครหลวงพระบางนั้น พระยาพิชัย (มิ่ง) ข้าหลวงไทยกำกับราชการประจำเมืองหลวงพระบางขณะนั้น พร้อมด้วยพระพิชัยและแม่ทัพนายกอง ได้นำแมคคาร์ธีและคณะขึ้นไปสำรวจทำแผนที่แถบเมืองไล ก็ได้พบกับข้าเจืองกับฮ่อที่ตั้งค่ายอยู่ในเขตปลายแดน และได้คุมกำลังกันเข้ามาตั้งอยู่ในเขตเมืองสบแอตและเมืองเชียงค้อในเวลาต่อมา พระยาพิชัยคิดจะต่อสู้ก็สุดกำลังเนื่องจากขัดสน

^{๑๑๑} ข้อมูลจาก หลวงนเรนดิบัญญัติ (แหว). นิราศตั้งเกี่ยว กรุงเทพฯ: ศุภสภา, ๒๕๐๔.

เสียบียงอาหารและกำลังสนับสนุนจึงถอยกลับลงมายังหลวงพระบาง แล้วมีใบบอกแจ้งข่าวลงมายังกรุงเทพฯ^{๑๑๘}

การณ์นี้มีผลทำให้การสำรวจและจัดทำแผนที่ไม่ได้ประสบผลสำเร็จไปโดยปริยาย แม้จะเป็นเครื่องยืนยันในสิทธิและอำนาจอธิปไตยที่มีประสิทธิภาพในทางสากล แต่การทำแผนที่ในกรณีนี้หาได้มีผลสมดังความคาดหมายดังกล่าวไม่ ในเมื่ออำนาจที่แท้ไม่ได้มีการยึดโยงกับพื้นที่ที่ถูกสำรวจนั้นอย่างแท้จริง และโดยเฉพาะอย่างยิ่งแผนที่จัดทำขึ้นในระยะปีต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ นั้นยังไม่อาจถือว่าเป็นเรือนร่างของสิ่งที่เรียกว่า “รัฐประชาชาติ” ดังที่มีการให้ความหมายกันในชั้นหลังแต่อย่างใด^{๑๑๙} หากแต่เป็นรูปสัณฐานของสิ่งที่ควรเรียกว่า “รัฐอาณานิคม” (สยาม) เป็นรัฐอาณานิคมที่ยังอ่อนแอโดยอยู่ในระยะที่เพิ่งก่อรูปขึ้นเท่านั้น แต่ถึงอย่างนั้นก็ตาม “ความเป็นอาณานิคม” ของบทบาทรัฐสยามในลาวช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ ก็ถือเป็นหัวใจสำคัญที่กระทบต่อวิถีดั้งเดิมของชนหลากหลายหมู่เหล่า

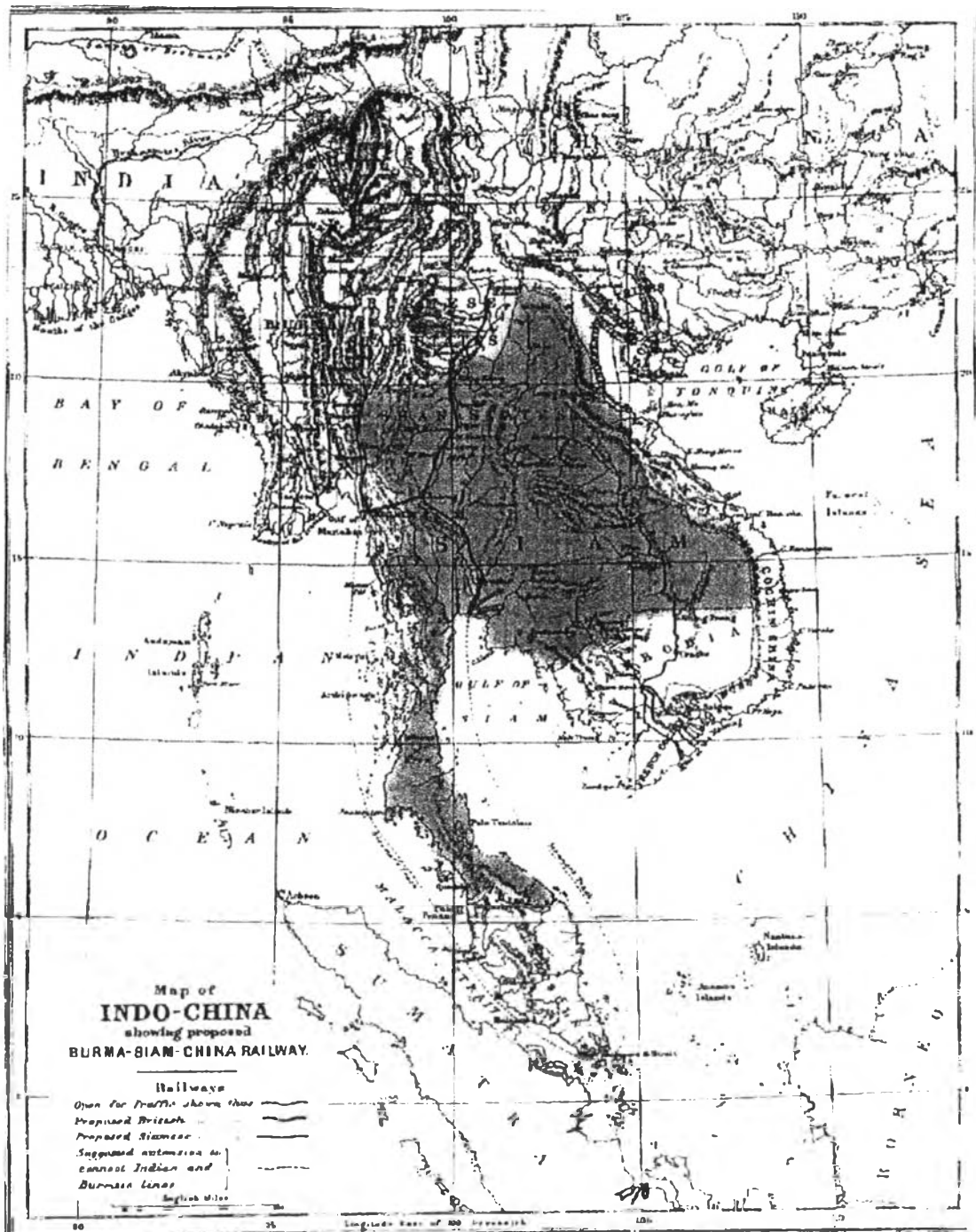
ความแตกต่างระหว่าง “ดินแดน” ในนิยามของชนชั้นนำตระกูลไท-ลาว และ “ดินแดน” ในจินตนาการของชนพื้นเมือง ซึ่งไม่ได้อิงกับความจริงในโลกเชิงประจักษ์ ดินแดนบางแห่ง เช่น หุ่งไหวิน ในเมืองพวน ซึ่งเชื่อกันว่าหินประหลาดที่ตั้งเรียงรายอยู่ตามเนินหุ่งแห่งนั้น เป็นไหเหล่าของขุนเจืองที่สร้างขึ้นเพื่อเฉลิมฉลองชัยชนะที่ขุนเจืองมีต่อแควเมืองประกัน^{๑๒๐} หรือแม้แต่ป่าเขาชายหมู่บ้านซึ่งมักเป็นสถานที่ฝังศพบรรพชน ไม่ก็สถานที่สำหรับประกอบพิธีกรรม^{๑๒๑} ดินแดนในจินตนาการแบบนี้มีความศักดิ์สิทธิ์เสียจนเข้าใจได้ว่าเหตุใดชนบางกลุ่มจึงยอมไม่ได้ที่จะให้มีการขีดเส้นกันแบ่งเป็นของใครอื่น ไม่ว่าจะเป็ลาวหลวงพระบาง ไทยสยาม หรือแม้จักรวรรดินิยมฝรั่งเศส ด้วยการเข้าใจสภาพความแตกต่างและขัดแย้งกันอย่างสุดขั้วเช่นนี้ ก็จะช่วยให้เข้าใจต่อไปได้ว่า เหตุใดชนเผ่าลาวเทิงต่าง ๆ จึงยังต่อสู้ขับไล่ฝรั่งเศสอยู่ตลอดระยะเวลาที่ฝรั่งเศสยึดครองลาว

^{๑๑๘} หจข.ร.๕ นก.๔๗/๕๕ พระยาพิไชยข้าหลวงใหญ่กำกับเมืองหลวงพระบางถวายค่านับมังคมทูลเรื่องราชการเมืองหลวงพระบาง.

^{๑๑๙} ตัวอย่างเช่น Thongchai Winichakul. Siam Mapped: A History of the Geo – Body of a Nation. Honolulu: University of Hawaii Press, 1994 แต่อย่างไรก็ตาม ในงานอีกชิ้น เช่น ธงชัย วินิจจะกุล (เสนอ). “การได้ดินแดนกับความทรงจำอำพราง” หน้า ๑๐๑-๑๒๕ ธงชัยก็ได้อธิบายชัดเจนว่าบทบาทสยามที่มีต่อรัฐลาวในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ นั้นควรถูกประเมินว่าสยามมีฐานะเป็นฝ่ายผู้ล่าอาณานิคมในแดนลาว โดยเป็นคู่แข่งสำคัญกับฝรั่งเศสมากกว่าจะมองสยามเป็นผู้ถูกล่า เพียงแต่สยามเป็นผู้ล่าที่อ่อนแอกว่าอีกฝ่ายเท่านั้น...

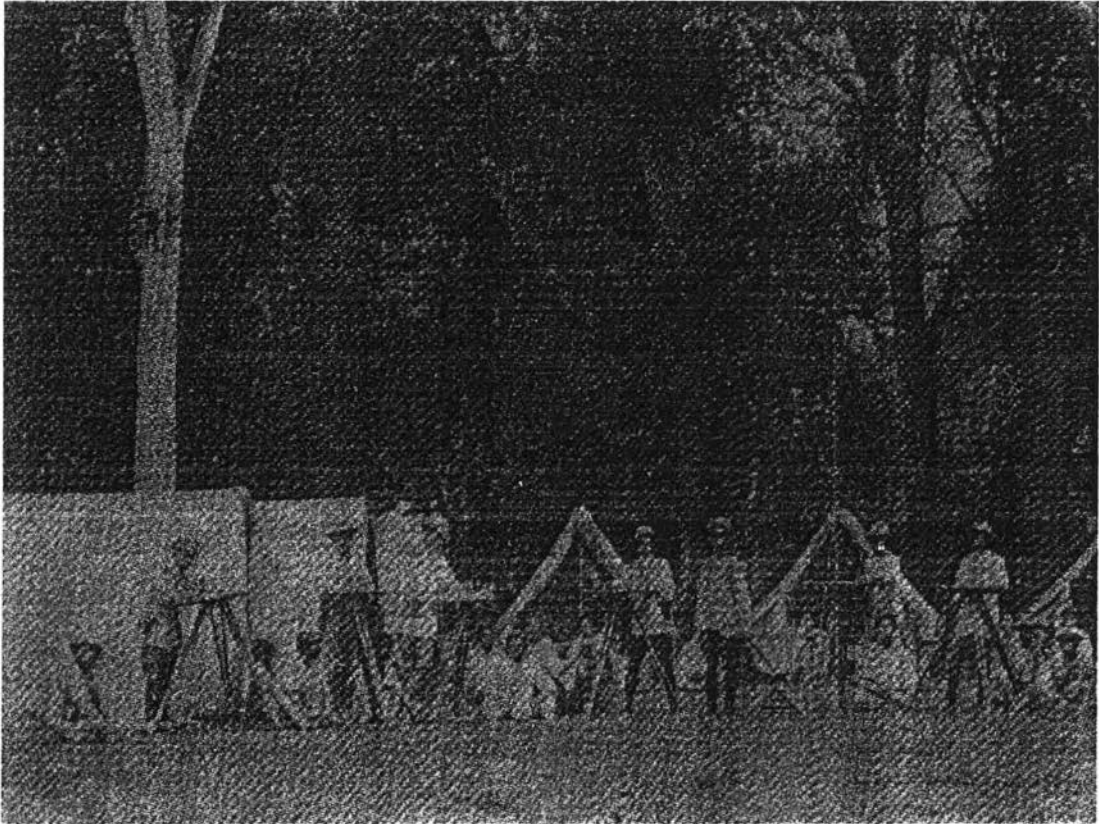
^{๑๒๐} สุนด์ โพทิสาน. “แนวโน้มในการศึกษาประวัติศาสตร์ลาวสมัยโบราณ.” ใน สวัสดิ์ อ่องสกุล และโยชิยุกิ มาซุฮารุ (บก.). การศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ไท (เชียงใหม่: ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๔), หน้า ๕๗ - ๘๐.

^{๑๒๑} โปรดดูรายละเอียดจากงานเขียนของคนชาวเอ เช่น ดำรง ทายานิน. เกิดเป็นกัมมู: ชีวิตและหมู่บ้าน (Being Kammu: my village, my life). แปลโดย ปราณี วงษ์เทศ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๘.

แผนที่ 1. พระราชอาณาเขตสยามฉบับพิมพ์เผยแพร่ที่ประเทศอังกฤษในปีพ.ศ. ๒๔๓๐
 (ที่มา: ณัฐนันท์, ๒๕๕๑: ๒๔)

ภาพ 16. กองลำจวนแดนที่พระราชอาณาเขตสยาม
(ที่มา: วิภาคภูวดล, ๒๕๓๓: หน้าปก)

ภาพ 17. พระวิภาคภูวดลหรือเจมส์ แมคคาร์ธี เจ้ากรมแผนที่สยามคนแรก
(ที่มา: วิภาคภูวดล, ๒๕๓๓: ไม่ระบุเลขหน้า)

การปราบฮ่อและ “โจรผู้ร้าย”

ในระหว่างปีพ.ศ.๒๔๑๓-๒๔๓๑ “ฮ่อ” เป็นอีกกลุ่มชนที่เข้ามามีบทบาทสำคัญต่อความเปลี่ยนแปลงของล้านช้างเป็นอย่างยิ่ง เดิมทีชนกลุ่มนี้อาศัยอยู่ทางตอนใต้ของจีน ในปีพ.ศ.๒๓๙๗ ได้ก่อการกบฏต่อต้านราชวงศ์ชิงขึ้นขนานใหญ่ที่รู้จักกันในนาม “ขบวนการไต้เผิง” (หรือ “ไท่ผิงเทียนกั๋ว”) บ้านที่กของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) ให้ข้อมูลว่า ไต้เผิงมีผู้นำระดับสูงชื่อ “หงออาจ”^{๑๕๒} ตั้งชุมชนุมพลกระจายอยู่บริเวณแคว้นยูนนาน เมืองกวางตุ้ง กวางไส และเสฉวน ต่อมาหงออาจได้ยกทัพเข้าตีเมืองนานกิงได้สำเร็จ ตั้งตัวเป็น “อ๋อง” หรือกษัตริย์ นามว่า “ไต้เผิงอ๋อง” พระเจ้าเสียนฟงกษัตริย์ราชวงศ์ชิงขณะนั้นไม่สามารถปราบปรามพวกนี้จึงขอความช่วยเหลือจากกองทัพอังกฤษให้ช่วยปราบปราม สถานการณ์จึงคลี่คลายไปเป็นประโยชน์แก่ฝ่ายราชวงศ์ชิง หงออาจสิ้นชีวิตลงในปีพ.ศ.๒๔๐๗ สมัครพรรคพวกและไพร่พลแตกกระจัดกระจายไปหลบหนีไปอยู่กับพวกม้งและเย้า ที่ตั้งตัวเป็นอิสระและต่อสู้กับกองทัพจีน ภายหลังฮ่อรวมตัวกัน

^{๑๕๒} เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต). ประวัติการรณของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม ๒ หน้า ๕๕๒ ข้อมูลนี้ต่อมาถูกอ้างอิงแพร่หลายในการเขียนประวัติศาสตร์ลาว นักประวัติศาสตร์ลาวรุ่นบุกเบิกหลายท่าน อาทิเช่น มหาสิลา วีระวงส์ และเดิม วิชาคย์พจนกิจ ต่างยอมรับข้อมูลโดยไม่ทำการวิพากษ์ตรวจสอบข้อมูลนี้ เพียงแต่มหาสิลา วีระวงส์ และเดิม วิชาคย์พจนกิจ เรียก “หงออาจ” เพียงเป็น “โหวออาจ” (หรือ “ซุงวัง”) ขณะที่หลักฐานจากคำให้การของฮ่อที่ถูกกองทัพสยามจับกุมตัวได้และรวบรวมไว้ใน “คำให้การเรื่องทัพฮ่อ” (กรุงเทพฯ: ม.ป.พ., ๒๔๗๔) ไม่ปรากฏว่าฮ่อเหล่านี้จะเล่าอ้างอิงเชื่อมโยงว่าพวกตนเป็น “ไต้เผิง” หรือเคยมีผู้นำระดับสูงชื่อ “หงออาจ” แต่อย่างไร ใน “คำให้การเรื่องทัพฮ่อ” ฮ่อเล่าแต่เพียงว่าพวกตนมีภูมิลำเนาเดิมอยู่ในแถบยูนนาน เมืองกวางตุ้ง กวางไส และเสฉวน ต่อมาได้รวมตัวกันก่อกบฏไม่ยอมขึ้นกับราชวงศ์ชิง แต่พ่ายแพ้ต้องถอยหนีการปราบปรามของราชวงศ์ชิง ลงมาทางตอนใต้ของยูนนาน เข้าสู่ตั้งเกี่ยวสิบสองจุไท หัวพันห้าทั้งหก จนถึงทุ่งเชียงคำ แขวงเมืองพวน เมื่อตรวจสอบกับประวัติศาสตร์จีนก็ยิ่งพบความไม่ลงรอย เพราะขบวนการ “ไต้เผิง” หรือ “ไท่ผิงเทียนกั๋ว” (แปลว่า เมืองแมนแดนมหาสันติ) นั้น ผู้นำชื่อ “หงอจวน” เป็นจีนแคะ อ้างตัวเป็นน้องชายของพระเยซูคริสต์ ไต้เผิงมีศักราชเริ่มในปีพ.ศ.๒๓๙๗/ค.ศ.1850 เป็นขบวนการกบฏขนานใหญ่ในประวัติศาสตร์จีน มีกำลังทหารมากถึง ๕๐๐,๐๐๐ คน จนสามารถยึดเมืองนานกิง ตั้งเป็นศูนย์กลางของราชอาณาจักรไต้เผิงขึ้น และเคลื่อนไหวยุติได้นานนับทศวรรษ จนถึงปีพ.ศ.๒๔๐๔/ค.ศ.1866 กองทัพจีนที่ได้รับความสนับสนุนช่วยเหลือด้านต่าง ๆ จากอังกฤษก็ทำการปราบปรามไต้เผิงประสบความสำเร็จ เมืองนานกิงแตก หงอจวนเสียชีวิต ส่วนกำลังของไต้เผิงที่กระจัดกระจายอยู่ทั่วไปในมณฑลทางใต้ของจีนก็ถูกกองทัพรัฐบาลกวาดล้างจนหมดไปในปีเดียวกันนั่นเอง (ดูรายละเอียดใน ทวีป วรรดิกล. ประวัติศาสตร์จีน (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๓๘), บทที่ ๑๗, หน้า ๕๘๖-๖๐๔) จึงเป็นปัญหาต่อไปว่า “ฮ่อ” ที่เข้ามารุกรานล้านช้าง ดังเกี่ยว สิบสองจุไท ระหว่างปีพ.ศ. ๒๔๑๓ - ๒๔๓๑ ที่ปรากฏในประวัติศาสตร์ลาวนี้เป็นใคร มาจากไหน ขบวนการกบฏต่อต้านราชวงศ์ชิงในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ไม่ได้มีแต่เฉพาะไต้เผิง หลังจากนั้นยังมีขบวนการกบฏอื่นอีก เช่น กบฏเนียนในปีพ.ศ.๒๓๙๕/ค.ศ.1852 กบฏมุสลิมกับกบฏเหมียวในปีพ.ศ.๒๔๑๖/ค.ศ.1873 และกบฏหนุยในปีพ.ศ.๒๔๐๖/ค.ศ.1863 ถึงพ.ศ. ๒๔๑๖/ค.ศ.1873 จะเห็นได้ว่าในจำนวนกบฏทั้งหมดตั้งแต่ไต้เผิงจนถึงกบฏหนุย ศักราชของกบฏหนุยในประวัติศาสตร์จีนใกล้เคียงกับฮ่อในประวัติศาสตร์ลาวมากที่สุด เป็นไปได้ว่าหลังจากถูกปราบปรามจากทางการจีนอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ปีพ.ศ.๒๔๑๓/ค.ศ.1870 จนถึงพ.ศ. ๒๔๑๖/ค.ศ.1873 ฝ่ายกบฏหนุยได้หลบหนีการปราบปรามลงมายังล้านช้างและตั้งเกี่ยว แต่อย่างไรก็ตามก็เข้าใจได้ในแง่ที่ไต้เผิงเป็นขบวนการกบฏที่ใหญ่ที่สุดของจีนขณะนั้น “ไต้เผิง” เป็นคำใช้เรียกขบวนการกบฏในจีนช่วงปลายราชวงศ์ชิงอย่างเหมาะสม ขนขึ้นนำไทยและลาวจึงรับรู้เกี่ยวกับกบฏในจีนขณะนั้นว่าเป็น “ไต้เผิง” หรือมีลักษณะแบบเดียวกับ “ไต้เผิง” ไปด้วย อีกทั้งยังอาจหวังเกรงว่า “ไต้เผิง” จะเข้ามามีอิทธิพลต่อผู้คนในดินแดนที่สยามถือเป็นพระราชอาณาเขตของตน จึงเห็นความจำเป็นที่ต้องส่งกองทัพขึ้นไปปราบปรามนั่นเอง

ใหม่แล้วพร้อมใจกันยกปวงนั้นขึ้น น้องชายของหงออาจขึ้นเป็นหัวหน้าสูงสุด มีกำลังพลประมาณ ๕,๐๐๐ คน^{๑๔๓}

ภาพ 18. ฮ่อธงดำ
(ที่มา: Pavie, 1999: 417)

^{๑๔๓} หจช. ๖.๕ นก. ๓๘/๓๒๗ สำนักศกษอักษรเมืองหลวงพระบาง.

ปวงนันทิกับพรรคพวกได้เคลื่อนลงมาสู่แดนล้านช้างและตั้งเกีย เทียวตีปล้นทรัพย์สินสิ่งของ
ผู้คน และเสบียงอาหาร อยู่ตามเมืองเล็กเมืองน้อย ทางการเงินได้ส่งกองทัพลงมาติดตาม
ปราบปรามโดยได้รับความร่วมมือจากเวียดนาม ปวงนันทิแตกพ่าย แต่ก็ถอยหนีไปยึดเมืองลาวกาย
เป็นที่ตั้งมั่นอยู่ในเขตแดนสิบสองจุไท ต่อมาเกิดขัดแย้งและรบพุ่งกันเอง แบ่งกำลังเป็นสองฝ่าย
สำคัญคือ ฝ่ายลิวตายนและปวงนันทิ ฝ่ายปวงนันทิเปลี่ยงพล้ำเสียชีวิตลงในการสู้รบ ลิวตายนจึง
ได้ครองเมืองลาวกาย ส่วนพรรคพวกของปวงนันทิแตกหนีออกไป กระจัดกระจายตั้งมั่นอยู่ในที่ต่าง
ๆ มีผู้นำของตนเองซึ่งล้วนแต่เคยเป็นนายทหารในกองทัพของหงออาจมาก่อน ยังคงเทียวตีปล้น
ชิงทรัพย์สินสิ่งของและเสบียงอาหารอยู่ในแดนล้านช้างและเวียดนาม ฮ่อจึงกลายเป็นกองโจรไม่
ขึ้นกับใคร แบ่งออกเป็น ๔ กลุ่มหรือ ๔ ก๊กใหญ่ คือ

๑. ฮ่อยิบมันไต ใช้ธงเหลืองเป็นสัญลักษณ์ ตั้งมั่นอยู่ที่เมืองลา (เขินลา) แขวงสิบสองจุไท
และมีสมัครพรรคพวกเคลื่อนไหวอยู่ตามแขวงหัวพันห้าทั้งหก ธงเหลืองนั้นเป็น
สัญลักษณ์ธงแบบเก่าของฮ่อ ใช้มาแต่ครั้งหงออาจ ชาวลาวหลวงพระบางเรียกว่า
“ฮ่อธงเหลือง”^{๑๔๔}
๒. ฮ่อลิวตายน (บางแห่งเรียก “ลูวินฟู”) ใช้ธงดำเป็นสัญลักษณ์ ตั้งมั่นอยู่ที่เมืองลาวกาย
ลิวตายนพยายามสร้างไมตรีกับผู้ไทเมืองไลและญวน เมื่อญวนรบกับฝรั่งเศส จึงได้ขอ
ความช่วยเหลือจากฮ่อกลุ่มนี้ โดยสัญญาว่าจะรับรองสิทธิให้ตั้งมั่นอยู่ในเมืองลาวกาย
และเขตอิทธิพลของญวนได้ต่อไปโดยไม่ถูกปราบปรามจากทางการญวน ชาวลาว
ญวน และสยาม เรียกฮ่อกลุ่มนี้ว่า “ฮ่อธงดำ”^{๑๔๕}
๓. ฮ่ออาเจียง (หรือ “กอเจียง”) ใช้ธงแดงเป็นสัญลักษณ์ ยกพลเข้ามาตั้งมั่นอยู่ในแคว้น
พวน แขวงเมืองเชียงขวาง และ

^{๑๔๔} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๔๕} เรื่องเดียวกัน.

๔. ฮ่อไกวซิง ใช้ธงลายเป็นสัญลักษณ์ เข้ามาตั้งมั่นอยู่ในแคว้นพวนเช่นเดียวกับกลุ่มอาเจียง โดยตั้งอยู่ ณ ท่งเชียงคำ (หรือ “ท่งไหหิน” ในปัจจุบัน)^{๑๔๖}

ฮ่อทั้ง ๔ กลุ่มพยายามขยายเขตอิทธิพลของตนออกไป คุกคามหัวเมืองลาวสำคัญต่าง ๆ อยู่เสมอ ในพ.ศ.๒๔๑๕ ซึ่งเป็นปีแรกในรัชกาลของพระเจ้ามหินทรเทพนิภาธร หลวงพระบางเริ่มส่งกองทัพออกเที่ยวปราบปรามฮ่อในบริเวณหัวพันห้าทั้งหกและแคว้นพวน แต่ก็ไม่ประสบผลสำเร็จ เพราะฮ่อได้สร้างโมตรีต่อชนพื้นเมืองในท้องถิ่น เช่น พวกข่า ม้ง เย้า ผู้ไทแดง ฯลฯ จึงได้รับความช่วยเหลือจากชนพื้นเมืองเหล่านั้น และทั้งการเข้ามาของฮ่อยังเปิดพื้นที่ให้ชนพื้นเมืองที่ไม่พอใจชนชั้นนำลาวและไทย ได้มีโอกาสต่อสู้ การเข้าร่วมกับฮ่อหมายถึงการไม่ถูกเกณฑ์แรงงานรับใช้ลาวและไทย ไม่ต้องส่งส่วย ไม่ต้องเสียภาษี ไม่ต้องถูกล่าถูกจับไปเป็นข้าทาสบริวารของลาวและไทย ความพ่ายแพ้ที่ลาวมีต่อฮ่อในระยะแรกจึงสร้างความหวังแก่ชนพื้นเมืองว่า ตนจะสามารถเป็นอิสระจากการปกครองของลาวและไทยได้ในอนาคต แม้ต้องแลกมาด้วยการยอมให้ฮ่อมีอำนาจเหนือตนในระยะแรกก็ตาม

เรื่องการก่อความไม่สงบของฮ่อและชนพื้นเมืองในแดนล้านช้างและเวียดนาม จึงปรากฏอยู่เสมอในศุภอักษรของพระเจ้ามหินทรเทพนิภาธร และในใบบอกของขุนนางท้องถิ่นที่มีมาถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การปราบปรามฮ่อจึงเริ่มขึ้น ตั้งแต่ปีพ.ศ.๒๔๑๘, ๒๔๒๖, ๒๔๒๘-๒๔๒๙ และอีกครั้งในปีพ.ศ.๒๔๓๐-๒๔๓๑^{๑๔๗} โดยในจำนวนการปราบฮ่อทั้งหมด ๔ ครั้งนี้ ครั้งแรกอยู่ในความรับผิดชอบของขุนนางผู้ใหญ่คือ เจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) และครั้งที่สองอยู่ในความดูแลรับผิดชอบของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลากรมพระบำราบปรปักษ์ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทั้งสองครั้งนี้ใช้วิธีเกณฑ์กองทัพไปอย่างธรรมเนียมเดิม เป็นการเกณฑ์ไพร่พลเรือนเข้าเป็นกองทัพตามวิธีการจัดทัพแบบเก่า ส่วนสองครั้งหลังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้โอนเรื่องเข้ามาเป็นความรับผิดชอบของพระองค์เอง ในการจัดส่งกองทัพออกไปสองครั้งหลัง ทรงโปรดเกล้าฯ ให้นำกองทหารหน้ารักษาพระองค์ ซึ่งฝึกฝนการรบแบบตะวันตกไปเป็นกองหน้าในการปราบปรามฮ่อทั้งสองครั้งหลัง

โดยเหตุการณ์ปราบฮ่อในคราวแรกนั้น สืบเนื่องจากในปีพ.ศ.๒๔๑๖ กลุ่มฮ่อไกวซิงจำนวนพลกว่า ๒,๐๐๐ คน ได้ยกมาตีเมืองปากลาย (อุทัยบุรี) เมืองสบแอด เรื่อยมาจนถึงแคว้นพวน แล้วตั้งค่ายอยู่ที่ท่งเชียงคำ ปีพ.ศ.๒๔๑๗ พระพนมสารนรินทร์กับเจ้าอุปราชเมืองเชียงขวางยกทัพไปตีฮ่อที่ท่งเชียงคำ เจ้าอุปราชถูกยิงเสียชีวิตในที่รบ พระพนมสารนรินทร์จึงถอยทัพกลับเข้ามายังเมือง

^{๑๔๖} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๔๗} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. “จดหมายเหตุกองทัพปราบฮ่อ.” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม ๖. (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๗), หน้า ๓๔๐ - ๓๔๑.

เชียงขวาง ท้าวขันตี เจ้าเมืองเชียงขวางได้ส่งคนไปขอความช่วยเหลือจากเวียดนาม และมีใบบอกรายงานเหตุการณ์เข้ามายังกรุงเทพฯ^{๑๔๔}

“องเดติก” แม่ทัพเวียดนามพร้อมกำลังพลประมาณ ๒,๐๐๐ คน ยกมาสมทบกองทัพเมืองเชียงขวาง และพระพนมสารนรินทร์ ได้ยกไพร่พลไปตีฮ่อที่ทุ่งเชียงคำอีกครั้ง ผลปรากฏว่าเจ้าเมืองเชียงขวางตายในที่รบ แม่ทัพเวียดนามแตกพ่ายกลับไป พระพนมสารนรินทร์ก็หลบหนีไปยังเมืองโพนพิสัย ฝ่ายฮ่อจึงขยายผลลงมายึดเอาเมืองเชียงขวางไปได้ เมื่อกวาดต้อนเอาทรัพย์สินสิ่งของและเสบียงอาหารได้บริบูรณ์แล้ว ฮ่อก็กลับไปตั้งมั่นอยู่ที่ทุ่งเชียงคำ แล้วแบ่งกำลังยกลงมาตีเมืองหลวงพระบาง เวียงจันทน์ และหนองคายต่อไป^{๑๔๕}

ปีพ.ศ.๒๔๑๔ ราชสำนักสยามจัดให้มีการเกณฑ์คนเข้ากองทัพยกไปปราบปรามฮ่อ โดยจัดกำลังแบ่งเป็น ๔ ทပ်ใหญ่ ได้แก่ ๑.ให้พระยามหาอำมาตย์ (ชื่น กัลยาณมิตร) จัดทัพจากเมืองอุดร ร้อยเอ็ด และอุบล สมทบกับกองทัพจากเมืองนครราชสีมา ยกขึ้นไปรบสกัดฮ่อที่เมืองเวียงจันทน์ ๒.ให้พระยาพิชัย (ดิศ) จัดทัพจากเมืองพิษณุโลก ยกขึ้นไปป้องกันเมืองหลวงพระบาง ๓.ให้เจ้าพระยาภูธราภัย (นุช บุญยรัตพันธุ์) ผู้รั้งตำแหน่งสมุหนายก คุมกองทัพจากกรุงเทพฯ ยกขึ้นไปสมทบพระยาพิชัย (ดิศ) ปราบปรามฮ่อทางเมืองหลวงพระบาง และ๔.ให้เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) เป็นแม่ทัพยกทัพใหญ่จากกรุงเทพฯ ขึ้นไปปราบฮ่อทางเมืองหนองคาย แต่ยังไม่ทันได้ไปถึงเมืองหนองคาย ฮ่อที่ยกมาประชิดเมืองหนองคายได้ถอยหนีไปเสียก่อน เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) จึงต้องยกทัพกลับ ขณะกองทัพยังอยู่ที่เมืองพุทไธสง^{๑๔๖}

ทางด้านเวียงจันทน์ กองทัพพระยามหาอำมาตย์ได้รับชัยชนะ ฮ่อแตกหนีไป ส่วนทางด้านหลวงพระบาง กองทัพพระยาพิชัยรบกับฮ่อในเขตหัวพันห้าทั้งหก ไม่สามารถเอาชนะฮ่อได้ เนื่องจากกำลังพลน้อยและขาดการลำเลียงเสบียงอาหารแก่กองทัพ จึงตรึงกำลังตั้งมั่นไว้รอกองทัพจากกรุงเทพฯ ของเจ้าพระยาภูธราภัยขึ้นไปช่วยเหลือ ทั้งสองรวมกำลังกันรบชนะฮ่อ ฮ่อต้องถอยหนีกลับไปยังทุ่งเชียงคำ แล้วแตกหนีไปเมื่อกองทัพทั้งสองยกติดตามขึ้นไป^{๑๔๗}

กองทัพเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) แม้จะไม่ได้สู้รบกับฮ่อ ต้องเลิกทัพกลับกรุงเทพฯ เสียก่อน บุคคลที่ร่วมไปในกองทัพไม่ได้รับการปูนบำเหน็จความดีความชอบแต่อย่างใด

^{๑๔๔} หจข. ร.๕ นก. ๔๗/๕๗ หนังสือพระยาราชวราวุฒุมายังพระยาพิไชยแม่ทัพผู้กำกับเมืองหลวงพระบางเรื่องจัดการยกกองทัพไปตีฮ่อ.

^{๑๔๕} หจข. ร.๕ นก. ๓๗/๔๖ หลวงกำจัดไพร่ท้าวทูลพระเจ้านองยาเธอ อธิบดีในกรมเซอรวเอเรื่องฮ่อที่มารบกวนปลายพระราชอาณาเขต.

^{๑๔๖} หจข. ร.๕ นก. ๔๑/๑๒๔ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงแจ้งมายังพระยามหาอำมาตย์เรื่องได้ใช้ให้นายพันไปตามคนทหารที่เมืองพนมสารคาม.

^{๑๔๗} “เรื่องปราบปรามพวกฮ่อ.” ยุทธโกษ เล่ม ๑ แผ่นที่ ๑๖ วันพุธที่ ๔ มกราคม ร.ศ.๑๑๑, หน้า ๑๒๗-๑๒๘.

แต่เรื่องราวของกองทัพเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง กลับมีสีสันได้รับการกล่าวถึงอย่างกว้างขวางมากกว่ากองทัพพระยาพิชัยและเจ้าพระยาภูธราภัย ซึ่งรบชนะฮ่อเสียอีก เหตุเนื่องจากเรื่องราวการเดินทางทัพครั้งนี้ถูกบันทึกเล่าอย่างละเอียดโดยหลวงพัฒนพงศ์ภักดี (ทิม สุขยางค์) ผู้ทำหน้าที่เป็นนายแต่งหนังสือของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ได้แต่งกวีนิพนธ์ที่ชื่อ "นิราศหนองคาย" ขึ้น^{๑๔๒}

"นิราศหนองคาย" ถือได้ว่าเป็นงานประพันธ์ที่แหวกขนบการแต่งนิราศของยุคสมัยนั้น เพราะผู้แต่งไม่ได้เน้นเพื่อรำพันถึงบ้านและคนรักที่ต้องจากในระหว่างเดินทาง อีกทั้งเรื่องราวที่เล่าในนิราศก็ยังเน้นย้ำประเด็นเรื่องความทุกข์ยากของไพร่ราษฎรที่ถูกเกณฑ์ไปทำสงคราม วิชาภววิจารณ์การกดขี่ของพวกเจ้าขุนมูลนาย การเดินทางที่ยากลำบากในฤดูฝน น้ำท่วม หนทางเดินเต็มไปด้วยความยากลำบาก เสี่ยงอาหารก็ไม่บริบูรณ์ เจ็บไข้ได้ป่วยกันไปตลอดทาง แคมยังถูกกดดันจากกรุงเทพฯ ให้เร่งรีบเดินทางไปให้ทันการศึกษา การได้เพียงระหว่างเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงผู้นำทัพกับเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ผู้มีอำนาจระดับสูงในกรุงเทพฯ และเป็นประธานในการจัดทัพขณะนั้น^{๑๔๓}

"นิราศหนองคาย" สร้างความไม่พอใจแก่เจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ถือว่าหลวงพัฒนพงศ์ภักดีหมิ่นประมาทตน จึงเข้าเฝ้ากราบบังคมทูลฯ ขอให้ชำระลงโทษหลวงพัฒนพงศ์ภักดีตามพระราชกำหนดกฎหมาย ในปีพ.ศ.๒๔๒๑ ซึ่งเป็นปีเดียวกับที่หลวงพัฒนพงศ์ภักดีแต่งนิราศหนองคายเสร็จและนำออกตีพิมพ์เผยแพร่ ก็ถูกทางการสั่งให้เก็บฉบับพิมพ์ทั้งหมดทั้งฉบับที่เย็บเล่มแล้วและที่ยังไม่ได้เย็บ แล้วนำไปเผาทำลายทิ้งในระยะเวลาหลังจากจำหน่ายได้เพียงไม่กี่วัน ส่วนหลวงพัฒนพงศ์ภักดีนั้นได้ถูกนำตัวไปโยย ๕๐ ที แล้วพิพากษาให้จำคุกโดยทันที^{๑๔๔}

ต่อมาในปีพ.ศ.๒๔๒๖ ฮ่อธงเหลืองกลุ่มยิบมันไตได้เคลื่อนกำลังจากเมืองลา มาตั้งมั่นอยู่ที่ทุ่งเชียงคำ และเข้ายึดหัวพันห้าทั้งหกซึ่งอยู่ใกล้ชิดติดกับหลวงพระบางไว้สำหรับเป็นเขตอิทธิพลของกลุ่มตน พร้อมปลดปล่อยชนพื้นเมืองให้เป็นอิสระไม่ขึ้นกับลาวและไทย ในรายงานที่มีมาถึงกรุงเทพฯ มีเนื้อความบรรยายถึงความล่อแหลมของสถานการณ์ว่า "พวกฮ่อเข้ามากระทำย่ำยีตีปล้นราษฎรหัวเมืองฝ่ายเหนือในพระราชอาณาเขต พวกผู้ไทแลห้าทั้งปวง ตั้งก๊ก ตั้งเหล่า กระด้างกระเดื่องมีความวิวาทซึ่งกันแลกัน บ้านเมืองเหล่านั้นไม่ปรกติ เปนที่ลำบากเดือดร้อน..."^{๑๔๕}

^{๑๔๒} ดูเนื้อความใน หลวงพัฒนพงศ์ภักดี. (ทิม สุขยางค์). นิราศหนองคาย กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., ๒๔๕๕ (พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพของอำมาตย์โท ขุนสันต์คุณวิจิตร (สวน สันต์คุณวิจิตร) วันที่ ๒๐ มีนาคม พ.ศ.๒๔๕๕).

^{๑๔๓} สิทธิ ศรีสยาม. (จิตร ภูมิศักดิ์). นิราศหนองคาย วรรณคดีที่ถูกสั่งเผา (ผนวก นิราศหนองคาย ของหลวงพัฒนพงศ์ภักดี) (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สองสยาม, ๒๕๓๓), หน้า ๑๐ - ๑๔.

^{๑๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐.

^{๑๔๕} "เรื่องปราบปรามพวกฮ่อ." ยุทธโศก เล่ม ๑ แผ่นที่ ๑๖ วันพุธที่ ๔ มกราคม ร.ศ.๑๑๑, หน้า ๑๒๗.

ในปีเดียวกันนั่นเอง ราชสำนักกรุงเทพฯ จึงจัดให้มีกองทัพยกขึ้นไปปราบฮ่ออีกครั้ง โดยให้พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (มิ่ง) ผู้สำเร็จราชการเมืองพิชัย กับพระยาศรีธรรมศุกรราช (ครูธ) ผู้สำเร็จราชการเมืองสุโขทัย เกณฑ์ทัพจากเมืองทั้งสองของตนยกขึ้นไปช่วยเมืองหลวงพระบางรับศึกฮ่อ และให้พระยาราชวรานุกุล (เวก บุญยรัตพันธุ์) ราชปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย เป็นแม่ทัพยกจากกรุงเทพฯ ติดตามขึ้นไปสมทบเป็นทัพใหญ่ด้วย^{๕๖}

ภาพ 19. โพล์แบกเสียบึงของทหารปราบฮ่อ
(ที่มา: ทวยหาญรักษา, ๒๕๔๘: ไม่ระบุเลขหน้า)

^{๕๖} “เรื่องปราบปรามพวกฮ่อ.” ยุทธโกษา เล่ม ๑ แผ่นที่ ๑๗ วันพุธที่ ๑๑ มกราคม ร.ศ. ๑๑๑, หน้า ๑๓๔ ; และคู่มือบาทของหัวเมืองล้านนาตะวันออกอย่างแพร่ น่าน และพิชัย ในการปราบปรามฮ่อใน สมศักดิ์ ลือราช. “ความสำคัญของเมืองแพร่และน่านในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๕๓).” (ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๙), หน้า ๙๐ - ๙๖ ; และ สุทธิพล รัตนทรงธรรม. “เมืองพิชัยกับการปราบฮ่อ พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๓๑.” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๑.

การปราบฮ่อคราวนี้เป็นไปด้วยความยากลำบาก เพราะฝ่ายฮ่อมีเวลาเตรียมตัวรับศึกเป็นเวลานาน ถึงขนาดปลูกกอไผ่บังค่ายพวกตนไว้ เมื่อรบกับกองทัพที่ยกมาจากกรุงเทพฯ กอไผ่ที่ขึ้นปกคลุมหนาจึงป้องกันค่ายฮ่อไว้จากกระสุนปืนใหญ่^{๑๕๗} ทำให้ยากแก่การเข้าตี อีกทั้งยังเป็นเหตุฝนการเดินทางจัดส่งเสบียงอาหารแก่กองทัพเป็นไปด้วยความยากลำบาก^{๑๕๘} ต่อมาพระยาราชวราณกุล แม่ทัพใหญ่ถูกฮ่อยิงบาดเจ็บในระหว่างเที่ยวลาดตระเวน ไพร่พลบอบซ้ำเจ็บป่วยเป็นไข้ป่าล้มตายไปเป็นอันมาก จึงเป็นเหตุให้ต้องถอยทัพกลับ หลังจากตั้งค่ายสู้รบอยู่เป็นเวลานานนับเดือน^{๑๕๙}

การปราบฮ่อที่ไม่ประสบผลสำเร็จในครั้งนี้ กลายเป็นประเด็นวิพากษ์วิจารณ์กระทบถึงการปฏิบัติงานของกลุ่มผู้รับผิดชอบ นับเป็นกรณีที่สร้างความเสื่อมเสียแก่ขุนนางผู้ใหญ่อีกครั้ง หลังจากที่เคยมีกรณีความขัดแย้งระหว่างเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) กับเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เมื่อครั้งปราบฮ่อพ.ศ.๒๔๑๘ มาแล้ว ครั้งนี้ยิ่งตอกย้ำถึงความไม่มีประสิทธิภาพของระบบราชการและกองทัพแบบเก่า

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลากรมพระบำราบปราบปรบักษ์ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ผู้รับผิดชอบการจัดทัพปราบฮ่อปี พ.ศ. ๒๔๒๖ จึงกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “เรื่องราชการทัพครั้งนี้ องค์ท่านได้ตั้งพระทัยฉลองพระเดชพระคุณโดยเต็มสามารถ ได้จัดกองทัพใหญ่ไปปราบปรามไม่สำเร็จ มีความขัดสนจนปัญญาจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เป็นประการใด ก็จะได้รับพระบารมีปกเกล้าฯ เป็นไปตามกระแสพระราชดำรินั้น”^{๑๖๐} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชดำรัสตอบว่า “ถ้าท่านไม่มีทางที่จะทรงจัดการให้เป็นการลุล่วงสำเร็จได้แล้ว หม่อมฉันก็จะขอจัดกองทัพเป็นอย่างใหม่ ให้ยกขึ้นไปให้ทันในแล้งนี้เพื่อปราบปรามพวกฮ่อให้สำเร็จจงได้”^{๑๖๑}

ส่วนสาเหตุสำคัญที่ทำให้การปราบฮ่อครั้งที่สองนี้ไม่ประสบผลสำเร็จนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและข้าราชการฝ่ายทหารคนสำคัญอย่างเจ้าหมื่นไวยวรนาถ ต่างเห็น

^{๑๕๗} เจ้าคำมั้น วงศ์รัตนะ. “พงศาวดารเมืองพวน กงดินเมืองพวน.” ใน พงศาวดารแห่งประเทศไทย คือ หลวงพระบาง เวียงจันทน์ เมืองพวน และจำปาสัก ปรึวรรตโดย จารุวรรณ ธรรมวัตร. (มหาสารคาม: สถาบันวิจัยศิลปะและวัฒนธรรมอีสาน มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, ม.ป.ป.), หน้า ๕๓.

^{๑๕๘} จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค ๑๔ กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๘๔ (พิมพ์ในงานพระเมรุสมเด็จพระปิตุจฉา เจ้าฟ้าโกลนภรณี กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร วันที่ ๑๔ พฤษภาคม พ.ศ.๒๔๘๔), หน้า ๖๔.

^{๑๕๙} “เรื่องปราบปรามพวกฮ่อ.” ยุทธโศก เล่ม ๑ แผ่นที่ ๑๗ วันพุธที่ ๑๑ มกราคม ร.ศ.๑๑๑, หน้า ๑๓๕.

^{๑๖๐} หจช. ร.๕ นก.๓๗/๘๗ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลากรมพระบำราบปราบปรบักษ์กราบบังคมทูลถวายรายงานแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.

^{๑๖๑} เรื่องเดียวกัน.

พ้องกันว่า กองทัพที่จัดส่งขึ้นไปในคราวปีพ.ศ.๒๔๒๖ นั้น ปรามฮ่อไม่สำเร็จ ก็เนื่องจาก "ด้วยเป็นแต่เกณฑ์พลเรือนไปรบตามแบบโบราณ ในเวลานั้น กรมทหารที่ได้ฝึกหัดขึ้นใหม่ตามวิธียุโรปก็มีหลายกรม ควรจะใช้ทหาร (เหล่านี้ให้ทำการ-ผู้ฮ่อ) ปรามปรามฮ่อให้คั่นเคยการศึกษาเสียบ้าง"^{๑๖๒}

ในปีพ.ศ.๒๔๒๘ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เจ้านมื่นไวยวรรณารถ (เจิม แสงชูโต) เป็นแม่ทัพใหญ่ปรามฮ่อฝ่ายเหนือ ยกขึ้นไปทางเมืองหลวงพระบาง และให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม เป็นแม่ทัพใหญ่ปรามฮ่อฝ่ายใต้ ยกขึ้นไปทางเมืองหนองคาย ทรงพระราชทานพระบรมราโชวาทแก่แม่ทัพทั้งสอง และพระราชทานธงชัยเฉลิมพลสำหรับกองทัพทั้งสองด้วยพระองค์เอง ด้วยเพราะ "ทรงพระราชดำริมุ่งหมายจะให้นายทหารและพลทหารทั้งหลายที่มีความเคารพนับถือ และตั้งใจรักษาธงชัยเป็นอันดีโดยกวดขันอย่างยิ่งที่สุด ให้คล้ายคลึงดุจ ชนชาวชาติยุโรป อันนับถือ และตั้งใจรักษาธงชัยยิ่งกว่าชีวิตตามแบบกฎหมายสำหรับทัพของชาวอารยประเทศ ยุโรปสืบ ๆ มา และเป็นแบบอย่างกฎหมายสำหรับทัพของชาวประเทศตะวันออก คือ ไทย. ลาว. ญวน. เขมร. พม่า. และชาติอื่น ๆ ก็ย่อมหมายธงชัยเป็นสิ่งสำคัญสำหรับกองทัพคล้าย ๆ กัน"^{๑๖๓}

ทั้งนี้การปรามฮ่อครั้งที่ ๓ (พ.ศ.๒๔๒๘) และครั้งที่ ๔ (พ.ศ.๒๔๓๐) ยังมีจุดมุ่งหมายสำคัญ คือ การพยายามยืนยันสิทธิอำนาจของสยามเหนือดินแดนล้านช้างและสิบสองจุไท แสดงให้เห็นเป็นที่ประจักษ์แก่นานาประเทศว่า ล้านช้างและสิบสองจุไทเป็นดินแดนในพระราชอาณาเขตของสยาม เพื่อป้องกันการขยายอำนาจและแย่งชิงดินแดนของอาณานิคมฝรั่งเศส ที่เริ่มรุกล้ำเข้ามาในเขตสิบสองจุไทในขณะนั้น

ด้วยการใช้กองทัพแบบใหม่ตามชาติตะวันตก การปรามฮ่อทั้งสองครั้งหลังประสบผลสำเร็จ ฮ่อแตกพ่าย ขบวนการกบฏของชาก็ถูกปราบลงราบคาบ (ซึ่งจะกล่าวรายละเอียดในบทต่อไป) แต่การยืนยันสิทธิอำนาจของสยามในดินแดนล้านช้างและสิบสองจุไทหาได้ประสบผลสำเร็จด้วยไม่^{๑๖๔} การเผชิญกับศึกสงครามมาเป็นเวลานาน ทำให้ล้านช้างเต็มไปด้วยความวุ่นวายไร้ระเบียบแบบแผน ไม่มีความสงบเรียบร้อยในบ้านเมือง โดยสยามซึ่งเป็นผู้ปกครองไม่สามารถจัดการปรามปรามได้ราบคาบ เมื่อเกิดเหตุการณ์วุ่นวาย สยามก็จะส่งกองทัพเข้ามาจัดการ พอเรียบร้อยไปได้ระยะหนึ่ง ความวุ่นวายก็กลับมาอีกครั้ง ฮ่อกลับมาตีลาว ชาก็ก่อกำเริบขึ้นอีก วนเวียนอยู่ดังนี้ แต่ปัญหานี้กลับกลายเป็นเงื่อนไขเปิดโอกาสให้ฝรั่งเศสที่มี ม.ปาวี เป็นตัวแทน ทำการเกลี้ยกล่อมชนชั้นนำลาว

^{๑๖๒} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร. "จดหมายเหตุกองทัพปรามฮ่อ." หน้า ๓๔๖ ชิดเส้นใต้โดยผู้อ้าง.

^{๑๖๓} เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี. (เจิม แสงชูโต). ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม ๒, หน้า ๓๖๑-๓๖๒ ชิดเส้นใต้โดยผู้อ้าง.

^{๑๖๔} ไปรอดู นิธิ เอียวศรีวงศ์. "การปรามฮ่อและการเสียดินแดน พ.ศ.๒๔๓๑."

ให้ยอมรับฝรั่งเศสเข้ามาทำหน้าที่จัดระเบียบแบบแผนอย่างใหม่ขึ้น นั่นคือข้อเสนอที่ว่าด้วยการเป็นรัฐในอารักขาของฝรั่งเศสนั่นเอง^{๑๖๕}

ภาพ 20. นายทหารสยามในกองทัพปราบฮ่อ พ.ศ. ๒๔๒๘-๒๔๒๙

(ที่มา: โขฟ, ๒๕๔๔: ๖๙)

การจัดการปกครองเมืองนครหลวงพระบาง

หลังจากเสร็จศึกฮ่อ เจ้าหมื่นไวยวรนาถภายใต้ความเห็นชอบและสนับสนุนจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้จัดการเปลี่ยนระเบียบแบบแผนการปกครองของหลวงพระบางอยู่หลายประการ ปีพ.ศ.๒๔๒๙ ได้ตั้งข้าหลวงคนใหม่มากำกับการปฏิบัติราชการของเจ้าผู้ครองนครหลวงพระบางจากพระยาพิชัย (มิ่ง) เป็นพระยาศรีสิงหนเทพ (หรุ่น) ด้วยเหตุผลหลายประการ โดยเฉพาะการที่พระยาพิชัยเที่ยวเบียดเบียนเจ้านายลาวและไพร่ราษฎรลาวและชาว

^{๑๖๕} โปรดดู พิรพล สงนุ้ย. กรณีพิพาทไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ. ๑๑๒ ตามหลักฐานฝรั่งเศส กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๕.

ประพตุมิชอบแย่งชิงเอาบุตรเจ้าเมืองลาวมาเป็นภริยาอยู่ถึง ๑๔ คน ทั้งยังบีบบังคับชาวเมืองใช้อำนาจบาตใหญ่ถือตัวว่าเป็นเจ้านายไทย รีดเก็บภาษีแก่ราษฎรด้วยวิธีการรุนแรง สร้างความเสียหายพระเกียรติแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าหมื่นไวยวรนาถจึงเสนอให้พระยาพิชัยกลับไปครองเมืองพิชัยตามเดิม แล้วแต่งตั้งให้พระยาศรีสิงหนาททำหน้าที่แทน (ต่อมาเปลี่ยนเป็นพระพลัษฏานุรักษ์ขุนนางคนสนิทที่ร่วมมากองทัพกับเจ้าหมื่นไวยวรนาถ)^{๑๖๖}

ปีเดียวกันนั้น ก็ได้มีการนำเอาการปฏิรูปที่เริ่มขึ้นในสยามมาได้ระยะหนึ่งแล้วมาขยายผลทดลองต่อในเวลาเดียวกันกับการปฏิรูปในหัวเมืองส่วนในของพระราชอาณาเขตยังอยู่ในขั้นริเริ่มและดำเนินการอยู่ เจ้าหมื่นไวยวรนาถได้นำเอาแนวพระราชดำริเรื่องการเลิกทาสมาใช้ในหลวงพระบางและเมืองใกล้เคียง^{๑๖๗} ซึ่งเสร็จสิ้นและเป็นผลสำเร็จก่อนสยามเสียอีก เพราะสยามเริ่มประกาศเลิกทาสในปีพ.ศ. ๒๔๑๗ แต่กว่าจะยกเลิกได้เสร็จสิ้นก็ในปีพ.ศ. ๒๔๕๑ รวมระยะเวลากว่า ๓๐ ปี^{๑๖๘}

แต่ในกรณีลาวหลวงพระบางนั้น เจ้าหมื่นไวยวรนาถถืออำนาจอาญาสิทธิ์ของกองทัพในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบีบบังคับให้เจ้านายหลวงพระบางยกเลิกทาสและประเพณีเกี่ยวเนื่องกับทาสโดยทันที ในปีพ.ศ. ๒๔๒๙ เจ้าหมื่นไวยวรนาถได้สั่งการให้หลวงพระบางและเจ้าเมืองลาวในท้องถิ่นต่าง ๆ จัดทำประกาศไปยังทุก ๆ ตาแสงให้ทราบทั่วกัน เมื่อปรากฏมีผู้ร้องเรียนว่ามีการฝ่าฝืนบีบบังคับเอาคนเข้ามาเป็นทาสอยู่ ก็ให้ตั้งกองชำระความไปดำเนินการตัดสินลงโทษ ต่อมากองชำระความนี้ได้รับสั่งให้ทำหน้าที่อื่น ๆ ควบคู่ไปด้วย นอกจากคดีความเกี่ยวกับการเลิกทาสแล้ว ก็ให้มีอำนาจตัดสินคดีความอื่น ๆ ด้วย (โดยเฉพาะคดีที่คนลาวบางพวกแต่งตัวเป็นฮ่อแล้วเที่ยวประพตุมิเป็นโจรปล้นชิงทรัพย์สิ่งของ) และทั้งยังให้มีหน้าที่เกลี้ยกล่อมชาวเมืองที่หลบหนีซ่อนตัวอยู่ตามป่าเขาให้กลับคืนเข้ามาในเมืองดังเดิม ซึ่งก็ประสบผลสำเร็จตามสมควร^{๑๖๙}

กรณีเลิกทาสหลวงพระบางนี้ กล่าวได้ว่าความสำเร็จส่วนหนึ่งเป็นผลสืบเนื่องจากระบบการใช้ทาสในหลวงพระบางนั้นเสื่อมโทรมลงอยู่ก่อนแล้ว ทาสส่วนใหญ่ในล้านช้างมาจากการที่ชนชั้นนำเที่ยวไปจับเอาคนเข้ามาไว้ใช้สอย สร้างความไม่พอใจแก่คนฆ่า เกิดกรณีกระด้างกระเดื่องและก่อความวุ่นวายโดยคนฆ่าอยู่เสมอ เพราะประเพณี "ตีฆ่า" ทำให้ฆ่าเกลียดชังคนลาวและไทยมาเป็นเวลานาน ชนชั้นนำลาวเองก็หวั่นเกรงว่าหากปล่อยให้มีประเพณีนี้คงอยู่ต่อไปนานจะทำให้ล้านช้าง

^{๑๖๖} เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต). ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม ๓ (กรุงเทพฯ: คูรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๓๓ - ๔๑.

^{๑๖๗} เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต). ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม ๔ (กรุงเทพฯ: คูรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๖ - ๘.

^{๑๖๘} โปรดดูรายละเอียดใน วิชัย เสวมาตย์. การเลิกทาสในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรุงเทพฯ: สำนักวิจัยสถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, ๒๕๐๙.

^{๑๖๙} เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต). ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม ๔ หน้า ๘ - ๑๐.

ต้องเผชิญกฎข่าไม้สิ้นสุด และกรณีข่าวเท็จที่เกิดขึ้นจนต้องปราบปรามครั้งใหญ่นั้นก็แสดงให้เห็นศักยภาพของคนข่าวในการรวมตัวกันจัดตั้งเป็นกองทัพ

โดยในการยกเลิกทาสหลวงพระบางปีพ.ศ.๒๔๒๙ เจ้าหมื่นไวยวรนาถได้ประกาศใช้บังคับอย่างเคร่งครัด มีบทกำหนดโทษการซื้อขายทาส ถือเป็นความผิดต้องจำคุก ๑-๗ ปี และปรับตั้งแต่ ๑๐๐-๑,๐๐๐ บาท ซึ่งเป็นโทษเท่ากับโจรปล้นทรัพย์สมัยนั้น ตามประมวลกฎหมายอาญา ร.ศ. ๑๒๗ ทั้งนี้ก็โดยวิธีการให้เจ้านายเชื้อพระวงศ์ชั้นสูงในหลวงพระบางปฏิบัติเป็นตัวอย่างก่อน จากนั้นก็ค่อยขยายสู่หัวเมือง^{๑๖๐}

แต่จนถึงปีพ.ศ.๒๔๓๑ ที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) ได้นำทัพขึ้นมาปราบฮ่อ และ "โจรผู้ร้าย" อีกครั้ง (เป็นการปราบฮ่อครั้งที่ ๒ ของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี) ก็พบว่า การเลิกทาสในล้านช้างก็ทำได้เสร็จสิ้นลง ยิ่งปรากฏมีการใช้แรงงานทาสกันอยู่ในเมืองหลวงพระบาง ทั้งนี้เนื่องจากได้มีการปล่อยข่าวลือกันไปทั่วเมืองหลวงพระบางและเมืองใกล้เคียงว่า การที่สยามประกาศให้เลิกทาสนั้นก็เนื่องจากต้องการเอาคนไปเข้าสังกัดเป็นทหาร และหากใครไม่เป็นทหารก็จะให้เก็บเงินค่าหลังคาเรือนและเรียกเก็บส่วยเก็บภาษีในอัตราสูง ซึ่งก็ฟังดูมีเหตุผลเพราะทาสที่ถูกปล่อยไปนั้นจะตกเป็นไพร่ มีภาระหน้าที่ต้องเสียส่วยเสียภาษีอากรและเมื่อมีศึกสงครามก็จะถูกเกณฑ์เข้ากองทัพ จึงปรากฏมีทาสที่ไม่ยอมถูกปล่อยเป็นไทเหลือค้างอยู่เป็นจำนวนมาก เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) แก้ปัญหานี้โดยการให้ข่าวประกาศไปทั่วเมืองหลวงพระบางและหัวเมืองใกล้เคียงว่า การที่เล่าลือเช่นนั้นไม่เป็นความจริงอย่าให้ใครเชื่อถือ ถ้าผู้ใดจับตัวผู้ที่ปล่อยข่าวลือได้จะให้เงินรางวัลคนละ ๓ ตำลึง^{๑๖๑}

ต่อมาได้ตั้งโรงพยาบาลทำการรักษาแบบตะวันตกขึ้นในหลวงพระบาง โรงพยาบาลแห่งนี้ได้ตั้งขึ้นก่อนที่โรงพยาบาลศิริราชจะถือกำเนิดขึ้นในกรุงเทพฯ โดยโรงพยาบาลศิริราชตั้งขึ้นอย่างเป็นทางการเมื่อวันที่ ๒๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๑ แต่โรงพยาบาลหลวงพระบางตั้งขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๒๙ แล้ว แต่อุปกรณ์การแพทย์ก็ยังหาได้กำหนดหน้าทันสมัยไม่ ที่ตั้งขึ้นได้เป็นผลสำเร็จก็โดยความร่วมมือระหว่างหมอไทยที่ร่วมไปในกองทัพปราบฮ่อกับหมอลาวบางส่วนที่เริ่มเรียนรู้วิทยาการทางการแพทย์จากมิชชันนารีชาวตะวันตก และทั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระราชทานยาและเครื่องเวชภัณฑ์ไปให้^{๑๖๒}

ไม่เพียงเท่านั้นเจ้าหมื่นไวยวรนาถยังได้จัดการวางมาตรการป้องกันทางการทหาร ด้วยการตั้งกองทหาร "อย่างยุโรป"^{๑๖๓} ขึ้นไว้สำหรับทำหน้าที่รักษาเมืองหลวงพระบางก่อนที่จะยกทัพกลับ

^{๑๖๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗ - ๘.

^{๑๖๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๑ - ๒๑๒.

^{๑๖๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑ - ๔.

^{๑๖๓} หจข. ร.๕ นก.๔๑/๒๒๑ เจ้าหมื่นไวยวรนาถส่งบาญชีทางว่าวทหารสมักอย่างยุโรปมาให้ทรงทอดพระเนตร.

กรุงเทพฯ โดยเกณฑ์ราษฎรชายชาวลาวอายุ ๒๐ ปี มารับราชการเป็นทหารจำนวนกว่า ๑,๐๐๐ คน ร่วมกับทหารไทยที่คงกำลังไว้ส่วนหนึ่ง กลายเป็นกองทัพผสมไทย-ลาวขึ้น^{๑๑๔} ต่อมารูปแบบกำลังผสมนี้ได้ปรับประยุกต์ใช้ในพื้นที่อื่นด้วย มีหัวเมืองทางแถบจำปาศักดิ์ แขวงคำม่วน ตลอดจนแนวชายแดนที่ติดกับเวียดนาม-ฝรั่งเศส ภายหลังจากกำลังส่วนนี้ได้มีบทบาทต่อต้านการรุกเข้ามาของฝรั่งเศส จนเกิดเหตุการณ์สำคัญ เช่น กรณีเมืองท่าอุเทน กรณีบางเบียน และพระยอดเมืองขวาง กำลังส่วนนี้เป็นอุปสรรคต่อการขยายอิทธิพลทางทหารของฝรั่งเศสเป็นอย่างยิ่ง กระทั่งฝรั่งเศสต้องส่งเรือรบเข้ามาข่มขู่สยามแล้วยื่นข้อเรียกร้องสำคัญคือ ให้สยามถอนกำลังทหารส่วนนี้ออกจากบริเวณฝั่งขวาแม่น้ำโขง^{๑๑๕}

ในด้านคติความเชื่อ เจ้าหมื่นไวยวรนาถจัดการห้ามไม่ให้นับถือผีสง โดยส่งไปยังเจ้านาย ท้าวพระยาในหัวเมืองต่าง ๆ ออกประกาศเลิกพิธีทรงผีแจกไปทุก ๆ ตำบล (ตำบล) พิธีกรรมต่าง ๆ ถูกสั่งห้าม การมีห้องผีตามบ้านเรือนต่าง ๆ ถูกยกเลิก การฆ่าสัตว์เซ่นไหว้ผีก็ปรากฏมีการแทรกแซงสั่งห้าม คนทรงถูกเรียกพบเจ้าหมื่นไวยวรนาถแล้วถูกสั่งห้ามทรงผีอีก ศาลขึ้นผีขึ้นแถวรวมถึงศาลเทพารักษ์ เจ้าหมื่นไวยวรนาถก็สั่งให้หรือมาเผาทิ้งเสีย^{๑๑๖} ทั้งนี้ก็โดยอ้างธรรมเนียมปฏิบัติในการนับถือพุทธศาสนาสายธรรมยุติกนิกายที่ปฏิบัตินับถือกันในกรุงเทพฯ และหัวเมืองรอบนอก ความบริสุทธิ์ของพุทธศาสนาที่ไม่ควรถูกปะปนด้วยคติความเชื่อดั้งเดิม ถูกหยิบยกมาพูดถึงอีกครั้ง และทำให้มีความชอบธรรมมากขึ้น เมื่อเหตุการณ์กบฏเข้าในช่วงที่เพิ่งผ่านพ้นมาไม่นานในขณะนั้น ถูกมองว่ามีสาเหตุเพราะความเชื่อดั้งเดิมแบบเดียวกันนี้ทำให้ฝ่ายกบฏเกิดความฮึกหาญ เจ้าหมื่นไวยวรนาถทำลายความน่าเชื่อถือของคนทรง โดยการเรียกคนทรงที่เป็นผู้ใหญ่เป็นที่นับถือของชาวหลวงพระบางจำนวนมากมาพบแล้วจับตัวไว้ทำการไต่สวนหาความผิดให้ยอมสารภาพต่อ

^{๑๑๔} เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต). ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม ๓ หน้า ๓๒๒ - ๓๒๓ ; อย่างไรก็ตามมีงานศึกษาว่า ที่จริงแล้วพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงเห็นด้วยกับการตั้งกองทหารรักษาเขตแดนขึ้นในล้านช้าง เนื่องจากทรงเห็นว่าจะเป็นผลเสีย ๒ ประการ คือ ๑. อาจทำให้ชนชั้นนำลาวเข้มแข็งจนสามารถก่อกบฏต่อสยามขึ้นได้ ๒. ถ้าหากฝรั่งเศสได้ดินแดนล้านช้างแล้วก็จะเท่ากับได้ทหารลาวที่ถูกฝึกมาอย่างดีจากสยามไว้เป็นกำลังสร้างความยุ่งยากแก่สยามได้ เพราะไม่ไว้ใจเจ้านายลาวจะคิดเอาใจออกห่าง การจัดตั้งกองทหารขึ้นที่มณฑลอุดรในเวลาต่อมา ถือเป็นมาตรการที่จะรักษาอำนาจการควบคุมเขตแดนและคอยดูแลกำกับชนชั้นนำท้องถิ่นด้วยไปในตัว โดยใช้วิธีการรับสมัครคนเข้าเป็นทหารอาศัยแบบอย่างมาจากวิธีจ้างคนพื้นเมืองเข้าเป็นทหารแบบเดียวกับที่อังกฤษกับฝรั่งเศสใช้ในประเทศอาณานิคมของตนเอง ดูรายละเอียดใน อรรถกร นพดารา. "การปรับปรุงการปกครองและความขัดแย้งกับฝรั่งเศสในมณฑลอุดร ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๖ - ๒๔๕๓." (ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๐), หน้า ๒๑๔ - ๒๑๗.

^{๑๑๕} โปรดดูรายละเอียดใน สุวิทย์ ธีรศาสตร์. ความสัมพันธ์ไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ. ๑๑๒-๑๒๖: การเสียดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขง กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๓.

^{๑๑๖} เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต). ประวัติการของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม ๔ หน้า ๒-๔.

สาธารถชนว่า “ไม่มีผีหรือเจ้ามาเข้าทรงเลย กระทำไปเพราะได้เงินและได้กินจากราษฎรเช่นนี้แล้ว พวกที่นั่งผิวเศษต่าง ๆ ก็ต้องยอมสารภาพหมด ทำให้พวกหัวหน้าเหล่านั้นหมดความเชื่อถือ”^{๑๓๗}

นอกจากนี้ในด้านภาษีอากร เจ้าหมื่นไวยวรนาถยังได้จัดให้มีภาษีฝิ่นและสุราขึ้นในหลวงพระบาง แต่เดิมชนชั้นนำลาวไม่ได้มีแนวคิดที่จะจัดเก็บหรือหาประโยชน์ในรูปภาษีนี้เท่าไรนัก^{๑๓๘} และในคราวปราบฮ่อครั้งที่ ๔ ระหว่างปีพ.ศ.๒๔๓๐-๒๔๓๑ เมื่อกองทัพสยามได้ยกขึ้นไปยังเมืองแกลง เพื่อจะจัดการเมืองไลต่อไป แต่ปรากฏว่าคำหุมและกองทัพเมืองไลต้องรบติดพันอยู่กับศึกช้างเผือกและกำลังตกเป็นฝ่ายเพลี่ยงพล้ำ กอปรกับเจ้าหมื่นไวยวรนาถได้ปล่อยตัวคำสาม คำห้า และคำหุยหรือบางเบียน กลับไปยังเมืองไล ท้าวคำเสี่ยง เจ้าเมืองไล และ คำหุม ผู้นำกองทัพเมืองไล ได้เห็นน้องทั้งสามยังมีชีวิตอยู่ จึงขอสวามิภักดิ์ถวายสัตย์เป็นหัวเมืองในพระราชอาณาเขต ไม่ได้คิดต่อสู้กับกองทัพสยาม^{๑๓๙}

ต่อมาเจ้าหมื่นไวยวรนาถจัดการไกล่เกลี่ยปัญหาข้อพิพาทระหว่างพระสวามิภักดิ์สยามเขต (สิงหวางมาน) กับท้าวคำเสี่ยง เจ้าเมืองไล ให้คืนดีเป็นหัวเมืองพระราชอาณาเขตร่วมกัน ในคราวกองทัพสยามยังตั้งอยู่ในเมืองแกลงนั้นเอง เจ้าหมื่นไวยวรนาถได้จัดการเรียกเอาเอกสารแต่งตั้ง บัญชีต่าง ๆ ของเมืองหัวพันห้าทั้งหกและสิบสองจุไท มาตรวจดูแล้วนำเอาตราประทับอายุนับร้อยปีที่เรียกว่า “กงดิน” ประทับตราเมืองหลวงพระบางไว้ทุกฉบับ เพื่อเป็นหลักฐานยืนยันว่าเมืองเหล่านี้เป็นเมืองในพระราชอาณาเขตขึ้นต่อสยาม^{๑๔๐}

การเปลี่ยนตัวเจ้าเมืองหลวงพระบางจากพระเจ้ามหินทรเทพนิภาธรเป็นพระเจ้าสักรินทร์ มีผลทำให้การจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบเหล่านี้เป็นไปโดยราบรื่นขึ้น ก่อนที่เจ้าหมื่นไวยวรนาถจะยกทัพกลับในปลายปีพ.ศ.๒๔๒๙ ด้านการคมนาคม เจ้าหมื่นไวยวรนาถยังจัดให้สร้างถนนขึ้นใหม่ จากทางเก่าที่ราษฎรสัญจรไปมาจำนวน ๒ สาย ได้แก่ สายหนึ่งให้ตัดจากมุมเมืองด้านทิศเหนือถึง สุดเมืองด้านทิศใต้ยาว ๖๓ เส้นเศษ อีกสายหนึ่งให้ตัดแยกอ้อมเขาจอมศรีตรงไปยังแม่น้ำดานบรรจบกับถนนใหญ่กลางเมือง กลายเป็นถนนเส้นใหญ่สำคัญของเมืองหลวงพระบางที่เป็นที่ตั้งร้านรวงต่าง ๆ และเป็นเส้นทางสัญจรในตัวเมือง^{๑๔๑}

นอกจากนี้แล้ว ด้านที่อยู่อาศัย เจ้าหมื่นไวยวรนาถยังได้จัดเกณฑ์ทหารให้สร้างที่ทำการ สถานที่สำคัญสำหรับเป็นสถานที่ออกงาน ทำพระราชพิธี หรือว่าราชการต่าง ๆ สร้างคุ้มตำนกที่ พักแก่เจ้านายชั้นสูงของหลวงพระบาง รวมทั้งบ้านของขุนนางชั้นผู้ใหญ่ โดยอิฐและกระเบื้องที่ใช้ใน

^{๑๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓.

^{๑๓๘} เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต). ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม ๓ หน้า ๓๒๑.

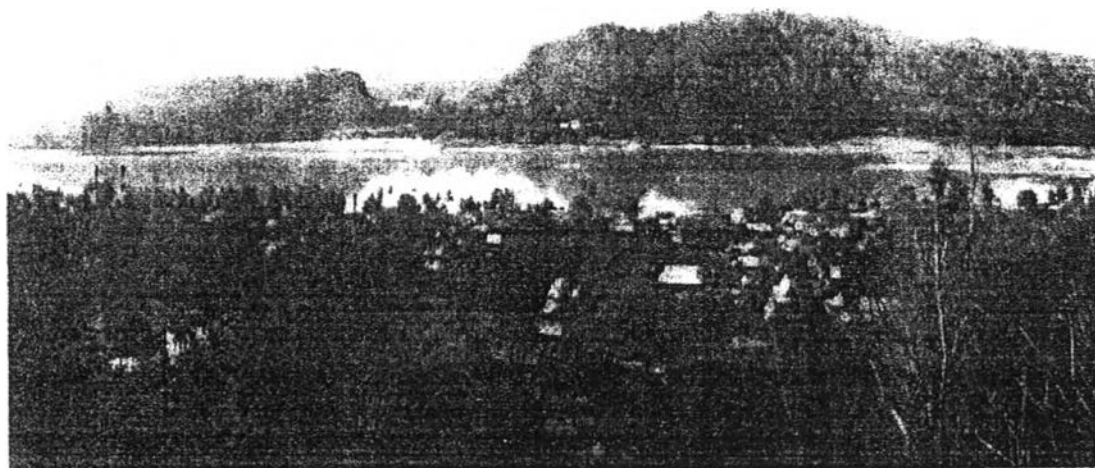
^{๑๓๙} ภัททิยา ยิมเววัด. ประวัติศาสตร์สิบสองจุไท หน้า ๑๖๙- ๑๗๐.

^{๑๔๐} เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต). ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม ๓ หน้า ๘ - ๙.

^{๑๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๓ - ๓๒๔.

การก่อสร้าง โดยเฉพาะในบริเวณคุ้มเจ้าหลวงและศาลาว่าการนั้น ได้มีตราสลักชื่อแม่ทัพและปีจุลศักราชเอาไว้ อัฐิที่เหลือก็ให้นำไปใช้สร้างเจดีย์ที่ระลึกในการปราบฮ่อและความสัมพันธ์อันแน่นแฟ้นระหว่างสยามกับล้านช้างในช่วงเวลาขณะนั้น^{๑๙๒}

ภาพ 21. หลวงพระบาง พ.ศ. ๒๔๓๐

(ที่มา: Pavie, 1999: 192)

^{๑๙๒} เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต). ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม ๔ หน้า ๕ - ๖.

ภาพ 22. พระเจ้ามหินทรเทพนิภาธร (อุ้นคำ)

(ที่มา: ไรฟ. ๒๕๔๔: ๗๗)

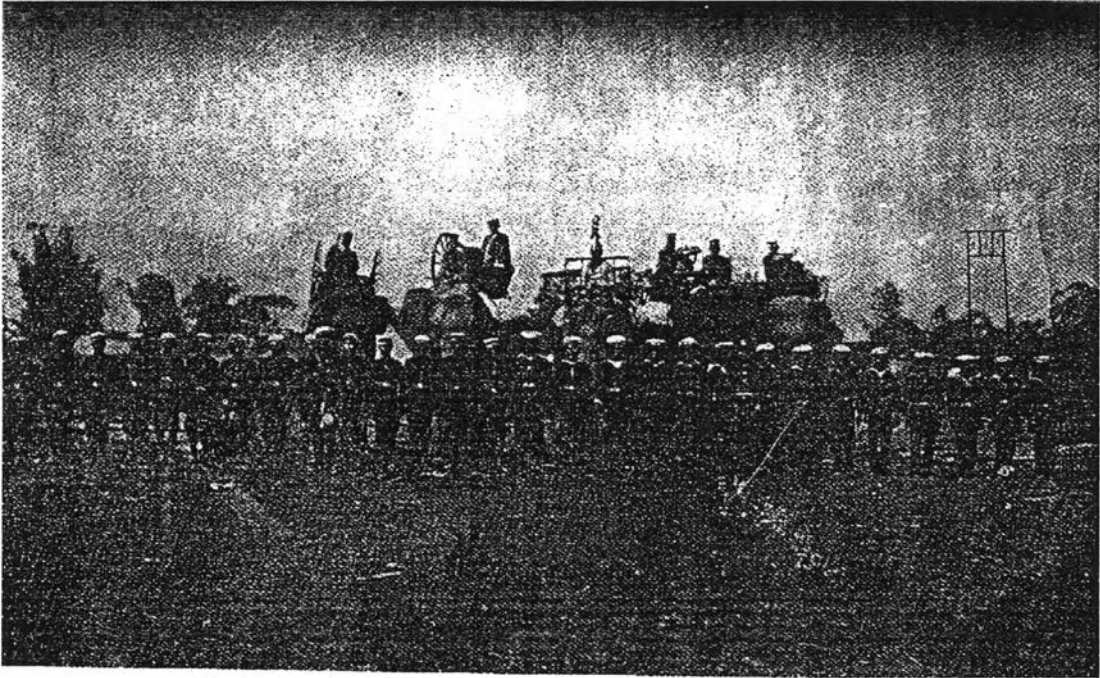

ภาพ 23. เจ้าหมื่นไวยวรนาถ (เจิม แสงชูโต)
(ที่มา: ทวยหาญรักษา, ๒๕๔๘: ไม่ระบุเลขหน้า)

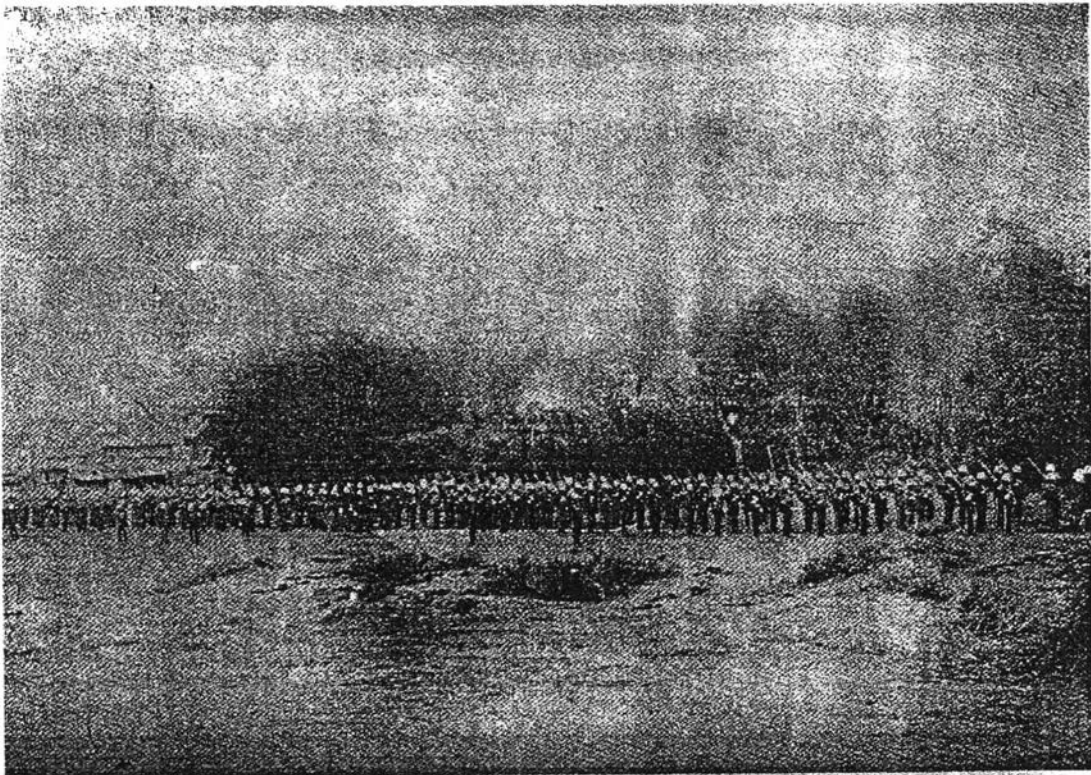

ภาพ 24. เจ้าหมื่นไวยวรนาถกับพระเจ้าสักรินทร์
(ที่มา: ทวยหาญรักษา, ๒๕๔๘: ไม่ระบุเลขหน้า)

ภาพ 25. กองทัพสยามในสงครามปราบฮ่อ
(ที่มา: ทวทยาอนุรักษ์, ๒๕๔๘: ไม่ระบุเลขหน้า)

ภาพ 26. กองทัพสยามในสงครามปราบฮ่อ
(ที่มา: ทวทยาอนุรักษ์, ๒๕๔๘: ไม่ระบุเลขหน้า)